

પ્રકરણ

૫

‘હું પરમાત્મા છું’

સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનો ક્રમ

૧૩. હૃદયગતપણું

૧૨. સંવેદન

૧૧. ભાવભાસન

૧૦. પરીક્ષા

૯. અનુમાન

૮. વ્યાપ્તિ

૭. પ્રત્યભિજ્ઞાન

૬. સ્મૃતિ

૫. ધારણા

૪. અવાય

૩. ઈલા

૨. અવગ્રહ

૧. દર્શનોપયોગ

◆ પ્રકરણની રૂપરેખા

❖ પ્રાસ્તાવિક

❖ ૧. દર્શનોપયોગ

❖ ૨. અવગ્રહ

❖ ૩. ઈલા

❖ ૪. અવાય

❖ ૫. ધારણા

❖ ૬. સ્મૃતિ

❖ ૭. પ્રત્યભિજ્ઞાન

❖ ૮. વ્યાપ્તિ

❖ ૯. અનુમાન

❖ ૧૦. પરીક્ષા

❖ ૧૧. ભાવભાસન

❖ ૧૨. સંવેદન

❖ ૧૩. હૃદયગતપણું

❖ ઉપસંહાર

પ્રકરણ : ૫

‘હું પરમાત્મા છું’

હૃદયગત યવાનો ક્રમ દર્શાવતા

આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રના ઉદ્ગારો

(હરિગીત)

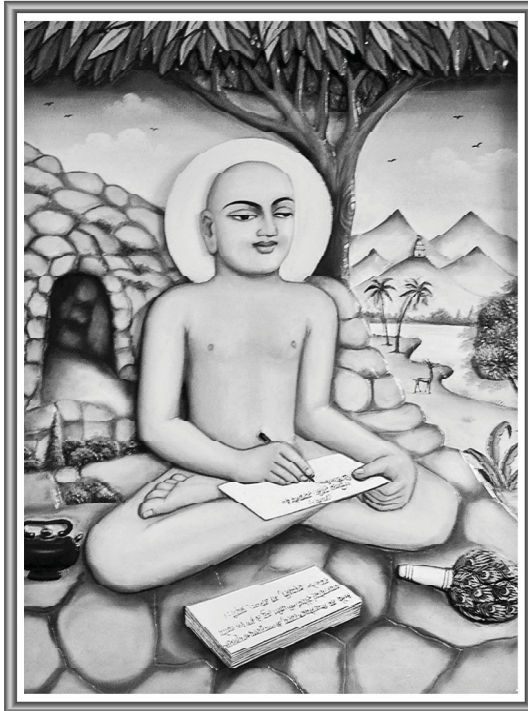
જયમ પુરુષ કોઈ નૃપતિને જાણે, પછી શ્રદ્ધા ઠરે,
પછી વલ્લભી ઇલ-જાલી એ અભુશ્ચરણ નૃપતિનું ઠરે;
જીવરાજ એમ જ જાણવો, વળી શ્રદ્ધાવો પણ એ સીતે,
એહું જ ઠરવું અભુશ્ચરણ પછી વલ્લભી મોહાર્થીએ.

ઉપરોક્ત સમયસાર ગાથા ૧૭-૧૮ની આચાર્ય અમૃતચંદ્રકૃત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકા :

(સિદ્ધાંત:) નિશ્ચયથી જેમ કોઈ ધનાર્થી પુરુષ બહુ ઉદ્યમથી પ્રથમ તો રાગાને જાણે કે આ રાગા છે.
પછી તેનું સ્વજ્ઞાન કરે કે ‘આ અવશ્ય રાગા જ છે, તેનું સેવન કરવાથી અવશ્ય ધનની પ્રાપ્તિ થશે.’

અને ત્યાર પછી તેનું જ અનુચરણ કરે, સેવન કરે, આજ્ઞામાં રહે, તેને પ્રસન્ન કરે.

(આ પ્રકારે પહેલાં જ્ઞાન, ત્યાર પછી શ્રદ્ધા અને ત્યાર પછી ચારિત્ર એવા ક્રમને અનુસરવાથી ધનાર્થી પુરુષને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

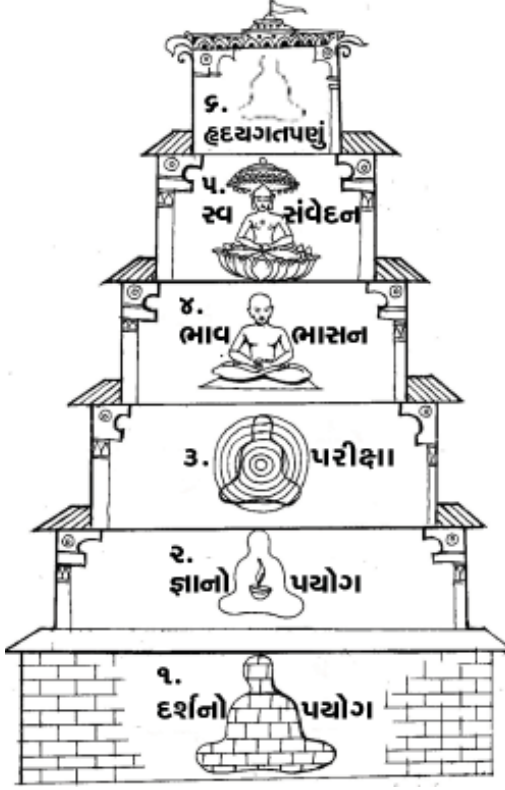
(સિદ્ધાંત:) તેવી રીતે મોહાર્થી પુરુષે
પ્રથમ તો આત્માને (એટલે કે પોતાનાં
પરમાત્મસ્વભાવને) જાણવો.

પછી તેનું જ સ્વજ્ઞાન કરવું કે ‘આ જ
આત્મા (પરમાત્મસ્વભાવ) છે, તેનું
આચરણ કરવાથી અવશ્ય કર્મોથી
છૂટી શકાશે.’

અને ત્યાર પછી તેનું જ આચરણ
કરવું —અનુભવ વડે તેમાં લીન થવું.
કારણ કે સાધ્ય જે નિઃકર્મ
અવસ્થાશ્ચ અભેદ શુદ્ધસ્વશ્ચ તેની
સિદ્ધિની એ રીતે ઉપપત્તિ છે.

અન્યથા અનુપપત્તિ છે.

(‘હું પરમાત્મા છું’ સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવા આ પ્રકારે
જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-આચરણના ક્રમને અનુસરવાથી તેની
સિદ્ધિ થાય છે, ક્રમ વગર અન્ય પ્રકારે સિદ્ધિ થતી નથી.)

(આચી)

अस्त्यत्र यः प्रसिद्धः क्रमः इति धातुश्च पादविक्षेपे ।
क्रमति क्रम इति रुपस्तस्य स्वार्थानतिक्रमादेषः ॥

ભાવાર્થ : પાદવિક્ષેપાર્થક ‘ક્રમ’ ધાતુનો ‘ક્રમતિ
ઈતિ ક્રમઃ’ એ નિરૂચિત અર્થ છે. અહીં ક્રમ ધાતુનો
પાદવિક્ષેપરૂપ પોતાના અર્થને ઉલ્લંઘન ન કરવાથી
જે ક્રમણ કરે છે તે ક્રમ છે એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

(પંચાધ્યાયી : પૂર્વાર્ધ ગાથા ૧૬૭)

ક્રમ હંમેશા પાદવિક્ષેપપૂર્વકનો હોય છે. પાદવિક્ષેપ
એટલે એક પછી એક પગલાંથી ગમન કરવું તે છે.
જેમ એક પછી એક પગલાંથી ગમન કરી પોતાના
ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચી શકાય છે, તેમ દરેક
બાબતમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને હૃદયગત
કરવાની બાબતમાં પણ તેના એક પછી એક
પગલાંને પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

વળી, ઇષ્ટસ્થાનો ઉપયોગ એક સમયે એક જ
બાબતમાં પ્રવર્તે છે. તેથી તે સર્વજ્ઞની જેમ અક્રમે
પ્રવર્તતો નથી અને ક્રમપૂર્વક જ કામ કરે છે. આ
કારણે તત્ત્વજ્ઞાનનાં કોઈપણ સિદ્ધાંતને સમજીને
હૃદયગત કરવા માટે ચોક્કસ ક્રમમાંથી પસાર થવાનું
રહે છે.

જેમ કોઈ બી.કોમ.જેવી પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે
૧. જુનિયર કે.જી. ૨. સીનીયર કે.જી., ૩.
પ્રાથમિક, ૪. માધ્યમિક, ૫. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક
અને ૬. કૉલેજના મળીને છ તબક્કાઓમાંથી
પસાર થવું જરૂરી હોય છે તેમ કોઈ ‘હું પરમાત્મા
છું’ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને આત્મસાત કરવા
માટે ૧. દર્શનોપયોગ, ૨. જ્ઞાનોપયોગ, ૩. પરીક્ષા, ૪.
ભાવભાસન, ૫. સ્વસંવેદન, ૬. હૃદયગતપણું
મળીને કુલ છ તબક્કાઓમાંથી પસાર થવું જરૂરી
હોય છે. આ છ તબક્કાઓના કુલ મળીને તેર
ક્રમિક પગથિયા હોય છે.

જગતમાં દરેક બાબત તેના નિયત ક્રમાનુસાર
પરિણમે છે. કારતક, માગસર... એમ બાર મહિના
તેના નિયત ક્રમાનુસાર જ આવે છે તેમ
તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું હૃદયગતપણું પણ તેના
નિયત ક્રમાનુસાર જ હોય છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને
હૃદયગત કરવાનો અભ્યાસ કરનારા જીવે પોતે
ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે અને ક્યાં પહોંચવાનું છે,
ક્યાંથી અટકી જાય છે અને આગળ વધી શકતો
નથી તેમ જ આગળ વધવા માટે શું કરવું જોઈએ
વગેરે સમજવા માટે સૌ પ્રથમ તેનો ક્રમ જાણવો
જરૂરી હોય છે. આ ક્રમ જાણવાથી પોતે ક્યાં છે
અને ક્યાં પહોંચવાનું છે તે પોતે જાતે જ નક્કી
કરી શકે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો હૃદયગત થવામાં શ્રદ્ધાનગુણની મુખ્ય ભૂમિકા હોય છે. જ્ઞાનપૂર્વક જ શ્રદ્ધાન હોય છે. તેથી સિદ્ધાંતો હૃદયગત કરવા માટે જ્ઞાનના ઉપયોગની આવશ્યકતા રહે છે. જ્ઞાનોપયોગ પણ દર્શનોપયોગ પૂર્વકનો હોય છે. દર્શનોપયોગપૂર્વક પછી થતાં જ્ઞાનોપયોગમાં સૌ પ્રથમ મતિજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. આપણે સૌ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા છીએ. મતિજ્ઞાનમાં અવગ્રહ, ઈંહા, અવાય, ધારણા, સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો સમાવેશ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવા માટે ત્યાર પછી અનુમાન અને પરીક્ષાપૂર્વકનો દૃઢ નિર્ણય અને તેના ફળમાં થતું ભાવભાસન હોય છે. આ ભાવભાસનનાં ફળમાં સંવેદન થાય છે. સંવેદન થયા પછી જે તે સિદ્ધાંત હૃદયગત થાય છે. અહીં સંવેદન એ સવિકલ્પ સ્વસંવેદન છે. તેથી તે પણ પ્રત્યક્ષ નથી અને પરોક્ષ જ છે. વર્તમાનમાં આપણને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ જ છે. આ પરોક્ષજ્ઞાન નિમ્નકક્ષાનું છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન મહાન છે, ઉત્કૃષ્ટ છે. આત્યંતિક છે. પરંતુ તેની પ્રગટતા થવામાં પરોક્ષજ્ઞાન ઉપકારી છે. પરોક્ષજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની જેમ વાસ્તવિક અને સત્ય હોવાથી પ્રમાણજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને હૃદયગત થવામાં તે જ કાર્યકારી છે. ભાવભાસન અને ત્યાર પછીના ક્રમમાં જ્ઞાન સાથે શ્રદ્ધાનની ભૂમિકા પણ સંકળાય છે. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો કોઈ પણ સિદ્ધાંત હૃદયગત થવા માટે નીચેનો ક્રમ કહી શકાય છે.

૧. દર્શનોપયોગ :	Genral Perceivness
૨. અવગ્રહ :	Perception
૩. ઈંહા :	Conception
૪. અવાય :	Judgement
૫. ધારણા :	Retention

૬. સ્મૃતિ :	Memory
૭. પ્રત્યભિજ્ઞાન :	Recognition
૮. વ્યાપ્તિ :	Invariable Concomitance
૯. અનુમાન :	Supposition
૧૦. પરીક્ષા :	Test
૧૧. ભાવભાસન :	Appearance of reality
૧૨. સંવેદન :	Factual Feeling
૧૩. હૃદયગતપણું :	Consciousness

ઉપરોક્ત દરેક બાબતની સમજૂતી આ નીચે આપવામાં આવે છે. તેમાં સૌ પ્રથમ વ્યાખ્યા, તેની સમજૂતી અને ત્યારબાદ તેનું લગતું એક ઉદાહરણ આપવામાં આવશે. 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતને સમજવા માટેની આ ચર્ચા હોવાથી અહીં ઉદાહરણ તરીકે દરેક મુદ્દામાં તે જ લેવામાં આવશે. જે અન્ય સિદ્ધાંતો માટે પણ તે જ રીતે લાગુ થઈ શકશે.

૧. દર્શનોપયોગ Genral Perceivness

કોઈ બાબતનો ભેદરહિત સામાન્ય પ્રતિભાસ થાય તેને દર્શનોપયોગ કહે છે.

જ્ઞાનોપયોગ થતાં પહેલા દર્શનોપયોગ નિયમથી હોય છે. દર્શનોપયોગમાં ઈન્દ્રિય અને મનનું નિમિત્તપણું હોય છે મતિજ્ઞાન થતાં પહેલાનો દર્શનોપયોગ એ ચક્ષુદર્શન કે અચક્ષુદર્શન પ્રકારનો હોય છે. મતિજ્ઞાન થતાં પહેલાંનાં ચક્ષુઈન્દ્રિય દ્વારા થતા સામાન્ય પ્રતિભાસને ચક્ષુદર્શન અને ચક્ષુ સિવાયની બાકીની કોઈ ઈન્દ્રિય કે મન દ્વારા થતા સામાન્ય પ્રતિભાસને અચક્ષુદર્શન કહે છે. દર્શનોપયોગ અતિ સૂક્ષ્મ અને ક્ષણિક હોવાથી પકડી શકાતો નથી.

‘હું પરમાત્મા છું’ એવા પૂજ્ય ગુરુદેવના પોકારો સાંભળતા કે શાસ્ત્રમાંથી તે પ્રકારનું નિરૂપણ વાંચતા પોતાના પરમાત્મા સંબંધી આછેરો ઝબકારો કે સામાન્ય પ્રતિભાસ પ્રવર્તે છે તે દર્શનોપયોગ છે. તત્વજ્ઞાનના કોઈ પણ સિદ્ધાંત હૃદયગત કરવા માટે આ દર્શનોપયોગ એ સૌ પ્રથમ પાયાનું પગથિયું છે.

૨. અવગ્રહ Perception

સામાન્ય પ્રતિભાસરૂપ દર્શનોપયોગ પછી ^૧અવાંતર સત્તા સહિત થતા વિશેષ જ્ઞાનને અવગ્રહ કહે છે.

દર્શનોપયોગ પછી થતું જે તે વિષયનું ^૨આદ્યગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. કોઈ લોકોનું ટોણું છે એવો સામાન્ય પ્રતિભાસ તે દર્શનોપયોગ છે અને ટોણામાંનો આ

કોઈ પુરુષ છે એવો વિશેષ પ્રતિભાસ તે અવગ્રહ છે. અવગ્રહને કારણ જે તે વિષયની કોઈ સામાન્ય સૂઝ કે સમજ આવે છે. આ જ્ઞાન ઘણું કમજોર છે અને અવ્યક્ત રહીને આગળ ન વધે તો તે છૂટી જાય છે. પરંતુ આ અવગ્રહ જ્ઞાન અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત થાય તો તે અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે અને તે ઈલા તરફ આગળ વધવા ઉપયોગી બને છે.

અજ્ઞાની જીવ સામાન્ય રીતે પરપદાર્થની પ્રસિદ્ધિ રૂપ જ્ઞાનમાં જ રોકાયેલો હોય છે. અને પોતાના શુદ્ધાત્મા કે તે સંબંધી અન્ય કોઈ પારમાર્થિક બાબતોની પ્રસિદ્ધિનું પ્રયોજન ધરાવતો હોતો નથી. કોઈ મહાભાગ્યે તેને પારમાર્થિક પ્રયોજનની વાત સાંભળવવામાં આવે અને તેનું લક્ષ તે તરફ જાય અને તેનો સામાન્ય સ્થૂળ પરિચય પ્રાપ્ત થાય તો તે જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે. આ જ્ઞાન અત્યંત અસ્પષ્ટ હોય છે.

અહીં ઉદાહરણ તરીકે ‘હું પરમાત્મા છું’ને સિદ્ધાંત આપણે પસંદ કરેલો છે. આ સિદ્ધાંત સંબંધી દર્શનોપયોગ થયા પછી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પરમ પ્રતાપે આ સિદ્ધાંતથી વધુ પરિચિત થવું અને તેની સામાન્ય સ્થૂળ જાણકારી પ્રાપ્ત થવી તે તે સિદ્ધાંત સંબંધીનું અવગ્રહ જ્ઞાન છે.

૩. ઈદ્ધા Conception

અવગ્રહ દ્વારા ગ્રહણ કરેલ અસ્પષ્ટ જ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરવા માટે થતી મતિજ્ઞાનની ^૩ઉપયોગઉન્મુખતા વિશેષને ઈદ્ધા કહે છે.

અવગ્રહ જ્ઞાન દ્વારા જણાયેલ જે તે વિષયનું જ્ઞાન અત્યંત અસ્પષ્ટ હોય છે. તે અસ્પષ્ટ જ્ઞાનને સ્પષ્ટ

થવા માટે થતી ઉપયોગની ઉન્મુખતા તે ઈહા જ્ઞાન છે. દર્શનોપયોગરૂપ સામાન્ય પ્રતિભાસ દ્વારા આ કોઈ માણસોનું ટોળું છે તેમ જાણ્યું પછી અવગ્રહ જ્ઞાન દ્વારા તેમાં કોઈ વિશેષ વ્યક્તિને આ પુરુષ છે તેમ જાણ્યું પણ તે પુરુષ કોણ છે તે અસ્પષ્ટ છે. આ અસ્પષ્ટતાને સ્પષ્ટ કરતાં આ પુરુષ ઠાકુરદાસજી જણાય છે તેવા વિચારના નિર્ણય તરફ વળનારું જ્ઞાન તે ઈહા જ્ઞાન છે. અહીં જ્ઞાન સ્પષ્ટ થયું છે પણ હજુ તે નિર્ણયાત્મક નથી. આ જ્ઞાન પણ કમજોર છે અને તે આગળ વધીને અવાય તરફ ન જાય તો છૂટી જાય છે.

'હું પરમાત્મા છું' તે સિદ્ધાંતનો સામાન્ય પ્રતિભાસ એટલે કે આછેરો ઝબકારો તે દર્શનોપયોગ છે. ત્યાર પછી તે સિદ્ધાંતનો પરિચય કે સામાન્ય જાણકારી પ્રાપ્ત થવી તે અવગ્રહ જ્ઞાન છે. અવગ્રહ જ્ઞાન થયા પછી આ પરમાત્મા પોતે જ છે અને વર્તમાનમાં પણ પોતે અમુક અપેક્ષાએ પરમાત્મા જ છે તેવા સ્પષ્ટ જ્ઞાનને ઈહા કહેવાય છે. ઈહા જ્ઞાન નિર્ણય તરફની પ્રક્રિયામાં આગળ વધનારું જ્ઞાન છે પણ તે હજી નિર્ણયાત્મક નથી. સામાન્ય મુમુક્ષુ સમાજ આવા ઈહા જ્ઞાન સુધી અવશ્ય પહોંચેલો હોય છે.

૪. અવાય Judgement

ઈહ્યથી જાણેલ બાબતમાં આ તે જ છે, અન્ય નથી એવા નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને અવાય કહે છે.

ઈહાથી જાણેલ બાબતનો પક્ષ-વિપક્ષ અને અસ્તિ-નાસ્તિપૂર્વક સંશયરહિત નિર્ણય થવો તે અવાય જ્ઞાન છે. ઈહાથી જાણેલ પુરુષ ઠાકુરદાસજી છે એવો ખ્યાલ આવ્યો હતો. હવે

અવાય જ્ઞાન થતા તે પુરુષ ઠાકુરદાસજી જ છે અને અન્ય કોઈ નથી તેવો નિર્ણય થાય છે. આ નિર્ણય સંશય વગરનો છે પણ પરીક્ષાપૂર્વકનો નથી. અવાય જ્ઞાન પછી ધારણા જ્ઞાન ન થાય તો તેમાં સંશય કે વિસ્મરણ થઈ તે છૂટી જાય છે.

'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતનો ઈહા જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ વિચાર થયા પછી તેનો સર્વાંગીણ વિચાર

થતાં હું પર્યાયપણે પામર હોવા છતાં દ્રવ્યપણે પરમાત્મા જ છું એવો સંશય રહિત નિર્ણય થવો તે અવાય જ્ઞાન છે. વસ્તુના અનેકાંતસ્વરુપના આધારે પોતાનો આત્મા પામર નથી પણ પરમાત્મા જ છે તેમ જાણી શકાય છે. વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નિપજાવનારી પરસ્પરવિરોધી બે શક્તિઓનું એકી સાથે પ્રકાશવું તે અનેકાંત છે. આ બે શક્તિઓમાં એક અન્વયરૂપ એકરૂપ ત્રિકાળ દ્રવ્યસ્વભાવ છે અને બીજી વ્યતિરેકરૂપ અનેકરૂપ ક્ષણિક પર્યાયસ્વભાવ છે. પોતાનો ત્રિકાળી દ્રવ્ય-સ્વભાવ હંમેશાં શુદ્ધ અને પરિપૂર્ણ જ હોય છે. તેથી વર્તમાનમાં પોતે પર્યાયપણે પામર હોવા છતાં દ્રવ્યપણે પરમાત્મા જ છે. પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવના સ્વીકાર માટે દ્રવ્યબંધારણ અને અનેકાંતસ્વરુપની સમજણ જરૂરી છે. તેથી દ્રવ્યબંધારણના અભ્યાસ અને દ્રવ્યના અનેકાંતસ્વરુપની સમજણ વિના 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતનું નિર્ણયાત્મક અવાય જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. વાસ્તવમાં કોઈપણ જૈન સિદ્ધાંત વસ્તુના અનેકાંતસ્વરુપની યથાર્થ ઓળખાણ વિના સમજી શકાતો નથી. અને તેનું નિર્ણયાત્મક અવાય જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

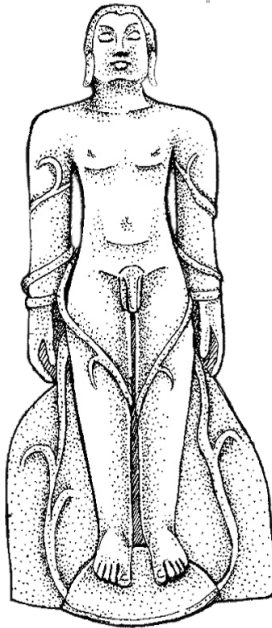

પ. ધારણા
Retention

અવાય દ્વારા નિર્ણય પામેલ જ્ઞાન
૪ કાળાંતસ્માં વિસ્મરણ ન પામે તેનો
ધારણા જ્ઞાન કહે છે.

અવાય દ્વારા નિર્ણય પામેલ જ્ઞાનને દૃઢપણે ધારી
રાખવો તે ધારણા જ્ઞાન છે. ધારણા પામેલ જ્ઞાન
સચોટ હોય છે અને તેનું વારંવાર સ્મરણ થાય છે.
ધારણા વિના સ્મૃતિજ્ઞાન સંભવતું નથી. આ પુરુષ
ઠાકુરદાસ છે તેવું નિર્ણયાત્મક અવાય જ્ઞાન જ્યારે
ધારણામાં પરિણમે છે ત્યારે ઠાકુરદાસજી શબ્દ
આવતા તેનો ચિતાર નજર સમક્ષ આવી જાય છે.
અને ફરી પાછો તે પુરુષ નજર સામે આવતાં આ
ઠાકુરદાસજી છે તેમ તુરત
અજાણવામાં આવે તો તે ધારણા
જ્ઞાન છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ તે સિદ્ધાંત
અવાય જ્ઞાન દ્વારા નક્કી થયા
પછી તેનું એકદમ દૃઢીકરણ થાય
અને તેના કારણે પોતાના
પરમાત્મસ્વરૂપનો ચિતાર
તાદૃશ્ય થયા કરે તો તે ધારણા
છે. ધારણા પામેલ જ્ઞાનને કારણે
‘પરમાત્મા’ શબ્દ કાને પડતાં
પોતે તે પરમાત્માને શોધવા
બહારમાં ક્યાંય ફાંફા મારતો
નથી અને પોતે જ પરમાત્મા છે
તેમ સમજી પોતા તરફ જ
જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાને પોતાના
પરમાત્માપણા સંબંધી કાળાંતરમાં પણ સંશય કે
વિસ્મરણ થતું નથી.

દ. સ્મૃતિ
Memory

ધારણાથી સંસ્કારિત થયેલ જ્ઞાનના
સંસ્કારો ચાલુ રહેવા અને તેનું ફરી ફરી
સ્મરણ થવું તેને સ્મૃતિ કહે છે.

ધારણા વિના સ્મૃતિ સંભવતી નથી અને સ્મૃતિ
વિના કોઈ બાબત હૃદયગત થઈ શકતી નથી.
ધારણાથી દૃઢ થયેલી જ્ઞાનની કેળવણી ચાલુ રહેવી
અને તેની વારંવાર વિચારણા થવી તે સ્મૃતિ છે.
ધારણાથી દૃઢ થયેલ કોઈ બાબતનું ૫ ભવાંતસ્માં
સ્મરણ આવે તો તેને જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કહે છે.
આવું જ્ઞાન ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ, સમવસરણ,
ગુરુની દેશના કે તેના જેવી કોઈ પારમાર્થિક
બાબત સાથે સંબંધિત હોય તો તેને
સાતિશય જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કહે છે. પૂજ્ય
બહેનશ્રી ચંપાબેનને આ પ્રકારનું સાતિશય
જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન હતું. પૂર્વભવમાં સદ્ગુરુનો
સદ્ગુપદેશ સાંભળ્યો હોય અને તેના દૃઢ સંસ્કાર
પોતાના ધારણા જ્ઞાનમાં પડેલાં હોય તો કોઈ
નિમિત્ત પામીને ભવાંતરમાં પણ તે સંસ્કાર
જાગૃત થાય છે તે એક સ્મૃતિ જ્ઞાનનો જ
પ્રકાર છે અને તેના કારણે સમ્યગ્દર્શન થાય
તો તે નિસર્ગજ પ્રકારનું કહેવાય છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ તે સિદ્ધાંત ધારણાગત
થયા પછી પોતાના પરમાત્મસ્વભાવનું અને
તેના અનંતગુણોનું વારંવાર ચિંતન, મનન,
ધોલન, ૬ નિદિધ્યાસન થયા કરે તો તે
સ્મૃતિજ્ઞાન છે. આવા સ્મૃતિજ્ઞાનને કારણે
પોતાનું ધ્યેય કે લક્ષ તે પરમાત્મદશા પ્રગટ કરવાનું
જ બન્યું રહે છે અને આવું સ્મૃતિજ્ઞાન
પ્રત્યભિજ્ઞાનને યોગ્ય હોય છે.

૭. પ્રત્યભિજ્ઞાન Recognition

પૂર્વનું સ્મરણ અને વર્તમાનનું પ્રત્યક્ષ એ બેયના જોડરૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે.

કોઈપણ સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવા માટે સ્મૃતિજ્ઞાન પછી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ એક અગત્યનું પગલું છે. સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યભિજ્ઞાન એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ પણ છે.

નિજેશ લાંબા સમય પછી મળતા પોતાના મિત્ર જિનેશને જોઈને કહે કે, આ એ જ જિનેશ છે જે અમે ૨૫ વર્ષ પહેલાં સ્કૂલમાં સાથે ભણતાં હતા. આ પ્રકારના પૂર્વના સ્મરણ અને વર્તમાન પ્રત્યક્ષના જોડરૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનને જ કારણે પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન કહી શકતા હતા કે, આ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીનો જીવ એ જ છે, કે જે પૂર્વભવમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધર-ભગવાનના સમવસરણમાં ફતેહમંદ નામના રાજકુમાર તરીકે જોયો હતો. આ પ્રકારના પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણે બીજા કોઈ આધાર વિના પણ જે તે બાબતની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી તેને કોઈ બાબતની સિદ્ધિ માટે એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે.

પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તેના સમ્યક્પણા માટે વસ્તુના સ્વરૂપને અનેકાંતપણે સ્વીકારવું જરૂરી છે. પ્રત્યભિજ્ઞાન માટે પૂર્વ અને વર્તમાન વચ્ચેનું વસ્તુનું એકરૂપપણું જોવું જરૂરી છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી જ દરેક અવસ્થામાં વસ્તુ એકરૂપપણે જણાય છે. વસ્તુનું સમગ્ર સ્વરૂપ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક હોય છે. વસ્તુ એક જ હોવાથી તેને જોવાની દષ્ટિ પણ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી એક જ પ્રકારે હોય છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી

વસ્તુને જોતા તેની પૂર્વ અને વર્તમાન અવસ્થા જુદી જુદી હોવા છતાં તેનું એકરૂપપણું સમજી શકાય છે. વસ્તુનું આવું દ્રવ્યપર્યાયાત્મક સ્વરૂપ વસ્તુના અનેકાંત-સ્વરૂપને સૂચવે છે. તેથી વસ્તુના અનેકાંતસ્વરૂપને સ્વીકારનારને જ પ્રત્યભિજ્ઞાનની અને તેના સમ્યક્પણાની સંભાવના હોય છે.

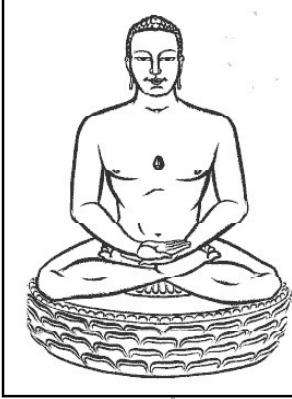
વસ્તુના સ્વરૂપને એકાંતપણે માનનાર માટે પ્રત્યભિજ્ઞાન જ સંભવતું નથી. વસ્તુને એકાંતસ્વરૂપે દ્રવ્યપણે જે નિત્ય જ માને છે અને તેની ક્ષણિક અવસ્થાને માનતો નથી તેના માટે પૂર્વોત્તર ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓમાં એકપણાનો સવાલ જ હોતો નથી અને તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ હોતું નથી. અથવા જે વસ્તુને પર્યાયપણે ક્ષણિક જ માને છે અને દ્રવ્યપણે નિત્ય માનતા નથી તેમના માટે પણ ભિન્નભિન્ન પૂર્વોત્તર અવસ્થાઓમાં એકરૂપતા સંભવતી નથી અને તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ હોતું નથી. વાસ્તવમાં જૈન દર્શન સિવાયના એકાંત માન્યતા ધરાવતા અન્ય કોઈ દર્શનમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનની કોઈ ચર્ચા જોવામાં આવતી નથી. એકાંત માન્યતા ધરાવનાર પ્રત્યભિજ્ઞાનની કોઈ વાત કરે તો તે મૃગજળ સમાન મિથ્યા જ જાણવી.

પોતાનો બાળપણનો ફોટો જોઈ પોતાનું પૂર્વનું સ્મરણ આવે અને પોતાનો વર્તમાન બૂઢાપા સાથે બેયનું જોડરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય ત્યારે એમ જણાય છે કે પોતે જે અગાઉ બાળપણમાં હતો તે જ અત્યારે બૂઢાપામાં પણ છે. બાળપણ અને બૂઢાપાની અવસ્થાઓમાં ઘણો મોટો ફેર હોવા છતાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણે તેમાં આત્માનું એકરૂપપણું જણાય છે. આ આત્માનું એકરૂપપણું તેની શુદ્ધતા અને સંપૂર્ણતાના કારણે જ સંભવે છે. કેમ કે, અશુદ્ધતા કે અપૂર્ણતામાં અનેકરૂપતા જ

હોય પણ એકરૂપતા હોય જ નહિ. આત્માની એકરૂપતા જ તેની શુદ્ધતા અને સંપૂર્ણતાને બતાવે છે. અને જે શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ હોય તે જ પરમાત્મસ્વભાવ હોય છે. બાળપણ અને બૂઢાપાના જોડરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાનના આધારે મારો આત્મા એકરૂપ છે અને એકરૂપ આત્મા પોતે જ પરમાત્મસ્વભાવી છે. અને મારો આત્મા પરમાત્મસ્વભાવી હોવાના કારણે ‘હું પરમાત્મા છું’ સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ સમયે એકરૂપ રહેતા પરમાત્મ-સ્વભાવની અપેક્ષાએ પૂર્વના સ્મરણ અને વર્તમાન પ્રત્યક્ષના જોડરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાનના આધારે ‘હું પરમાત્મા છું’ સિદ્ધાંતની બીજા પ્રમાણોથી ભિન્ન સ્વતંત્ર સિદ્ધિ છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતનું સ્મૃતિજ્ઞાન હોય તે તેનું પ્રત્યભિજ્ઞાન વડે દઢીકરણ કરી શકે છે. સ્મૃતિજ્ઞાનને કારણે ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતનું સ્મરણ થયા કરે છે. તે જ રીતે બચપણથી બૂઢાપા સુધીની ભિન્નભિન્ન પ્રકારની અનેક અવસ્થાઓનું પણ પોતાને સ્મરણ હોય છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનના આધારે આ જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં આત્મા તો એક જ હોય છે. પોતાના આત્માની આ એકરૂપતા એ જ તેનો પરમાત્મસ્વભાવ છે. આ એકરૂપ પરમાત્મ-સ્વભાવના આધારે જ પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવે છે. અને પ્રત્યભિજ્ઞાનના આધારે પોતે પોતાને એકરૂપ એટલે કે પરમાત્મસ્વભાવપણે ભાસે છે. તેથી ‘હું પરમાત્મા છું’ સિદ્ધાંતનું દઢીકરણ થાય છે.

૮. વ્યાપ્તિ Invariable Concomitance

અમુક એક બાબતનો બીજી અમુક બાબત સાથેના અવિનાભાવી અચલ સહચારને વ્યાપ્તિ કહે છે. એટલે કે જ્યાં અમુક એક બાબત હોય ત્યાં બીજી અમુક બાબત અવશ્ય હોય જ એવા અચલ સાહચર્યરૂપ સંબંધનો નિયમ એ જ વ્યાપ્તિ છે.

વ્યાપ્તિને ૧. યુક્તિ, ૨. તર્ક, ૩. ઉહા જેવા નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે તે આ રીતે—

૧. યુક્તિ :

કોઈ કરામત કે તદબીરને યુક્તિ કહે છે. વ્યાપ્તિમાં અદષ્ટ કે અપ્રગટ હોય તેવા સાધ્યની સિદ્ધિ માટે દષ્ટ કે પ્રગટ હોય તેવા સાધનનું કોઈ કરામત કે તદબીરપૂર્વક સાંકેતિક કે ગર્ભિત સૂચન થતું હોય તેને યુક્તિ કહેવાય છે.

૨. તર્ક :

વિચારપ્રક્રિયાને તર્ક કહે છે. વ્યાપ્તિમાં વિચારપ્રક્રિયા સંકળાયેલી હોવાથી તેને તર્કપણ કહે છે.

૩. ઉહા :

તર્કણાપૂર્વકની કલ્પનાને ઉહા કહે છે. વ્યાપ્તિમાં તર્કણાપૂર્વકની કલ્પના પણ હોવાથી તે ઉહા તરીકે પણ ઓળખાય છે.

જ્યાં અમુક એક વસ્તુ હોય ત્યાં અમુક બીજી વસ્તુ હોય જ એવો નિયમ રજૂ કરતું સર્વદેશી વિધાન તે વ્યાપ્તિ છે. આ રીતે વ્યાપ્તિ એ અમુક એક

વસ્તુનો અમુક બીજી વસ્તુ સાથેનો અચલ સહચાર છે. ધુમાડાનો અગ્નિ સાથે સહચાર અચલ છે અને એ ^૦નિરપવાદ છે. ધુમાડાને અગ્નિ સાથે અવિનાભાવીપણું છે. જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં નિયમથી અગ્નિ હોય જ છે. આ કારણે ધુમાડાને અગ્નિ સાથે વ્યાપ્તિ છે એમ કહી શકાય છે. આ વ્યાપ્તિના આધારે અદષ્ટ કે અપ્રગટ એવા અગ્નિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ દષ્ટ કે પ્રગટ એવા ધુમાડારૂપ સાધનથી છે. અહીં સાધ્ય-સાધન અભિન્ન એટલે કે એક જ પદાર્થમાં અને એક જ સ્થળે હોય છે.

સાધ્ય-સાધનના વિસ્તારને અનુસરીને વ્યાપ્તિ બે પ્રકારે છે — ૧. સમવ્યાપ્તિ અને ૨. વિષમવ્યાપ્તિ.

૧. સમવ્યાપ્તિ : સાધ્ય અને સાધનનો વિસ્તાર સમાન હોય તે સમવ્યાપ્તિ છે.

અહીં સાધ્ય અને સાધન અરસપરસ અવિનાભાવી સંબંધ ધરાવે છે. જેમ કે, જ્યાં કોઈ દ્રવ્ય હોય ત્યાં તેની કોઈને કોઈ પર્યાય હોય અને તેનાથી વિપરીત જ્યાં કોઈ પર્યાય હોય ત્યાં તેના આધારભૂત દ્રવ્યની પણ ઉપસ્થિતિ અવશ્ય હોય જ.

૨. વિષમવ્યાપ્તિ : સાધ્ય અને સાધનનો વિસ્તાર સમાન ન હોય તે અસમવ્યાપ્તિ કે વિષમવ્યાપ્તિ છે.

અહીં વ્યાપ્તિનો વિસ્તાર સાધનમાં હોય છે પણ સાધ્યમાં હોતો નથી. તેથી તેનો બન્ને તરફનો અવિનાભાવી સંબંધ હોતો નથી. જેમ કે, અગ્નિ સાધ્ય અને ધુમાડો સાધન હોય ત્યાં ધુમાડારૂપ સાધનમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે. તેથી જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય છે એમ કહી શકાય છે પણ તેનું સાદું પરિવર્તન શક્ય નથી. એટલે કે સાધ્ય-સાધનને અરસપરસ બદલાવી નાખવામાં આવે તો ત્યાં અગ્નિરૂપ સાધનમાં

ધુમાડારૂપ સાધનની વ્યાપ્તિ નિયમથી કહી શકાતી નથી. તેથી જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધુમાડો હોય છે તેમ કહી શકાતું નથી. કેમ કે, ધુમાડા વિના પણ અગ્નિ હોય શકે છે.

સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સમ કે વિષમ કોઈ પણ વ્યાપ્તિ કાર્યકારી છે. પરંતુ આ વ્યાપ્તિ સમર્થન થઈ શકે તેવી હોવી જોઈએ. વ્યાપ્તિનું સમર્થન કરવાની વિધિનો ક્રમ આ મુજબ છે.

૧. અસ્તિ પદ્ધતિ

૨. નાસ્તિ પદ્ધતિ

૩. વિરોધી દૃષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિ પદ્ધતિ

૪. વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિ પદ્ધતિ

૧. અસ્તિ પદ્ધતિ

સાધનની ઉપસ્થિતિમાં સાધ્યની પણ ઉપસ્થિતિ હોવી તે અસ્તિ પદ્ધતિ છે.

જેમ કે, જ્યાં ધુમાડાની ઉપસ્થિતિ છે ત્યાં અગ્નિની પણ ઉપસ્થિતિ હોય જ છે.

૨. નાસ્તિ પદ્ધતિ

સાધ્યની અનુપસ્થિતિમાં સાધનની પણ અનુપસ્થિતિ હોવી તે નાસ્તિ પદ્ધતિ છે.

જેમ કે, જ્યાં અગ્નિની અનુપસ્થિતિ છે ત્યાં ધુમાડાની પણ અનુપસ્થિતિ હોય જ છે.

૩. વિરોધી દૃષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિ પદ્ધતિ

ઉપરોક્ત અસ્તિ-નાસ્તિ પદ્ધતિના વિરોધી દૃષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિ એ વ્યાપ્તિના સમર્થનની ત્રીજી વિરોધી

દૃષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિ પદ્ધતિ છે.

જેમ કે, જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ છે અથવા જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધુમાડો પણ ન જ હોય. આવી વ્યાપ્તિનું વિરોધી દૃષ્ટાંત મળતું નથી. એટલે કે ધુમાડો હોય પણ અગ્નિ ન હોય અથવા અગ્નિ ન હોય પણ ધુમાડો હોય તેવું દૃષ્ટાંત ક્યાંય જોવા મળતું નથી.

૪. વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિ પદ્ધતિ

સાધનની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિની સત્યતા માટે સાધનની વ્યાપક વિશેષતા કે લાક્ષણિકતાના અનુભવને વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિ પદ્ધતિ કહે છે.

આ વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિ કોઈ વિચારણા, અંતઃસ્ફૂરણા કે પરીક્ષાના આધારે મન વડે પામી શકાય છે. આ પદ્ધતિથી સાધનની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિ પરમ સત્ય છે એમ સ્પષ્ટ અને નિર્ભ્રાંતપણે માની શકાય છે. તેથી આ અંતિમ પદ્ધતિનું તાર્કિક મૂલ્ય ઊંચું અંકાય છે.

જેમ કે, ધુમાડાના વર્ગની વ્યાપક કે સામાન્ય લાક્ષણિકતા એવી છે કે તેની સાથે અગ્નિનું હોવું અનિવાર્ય છે. આ પ્રકારની વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિના આધારે દૃઢતાપૂર્વક કહી શકાય છે કે, સર્વ ધૂમ્રસ્થાનો એ અગ્નિસ્થાનો છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવા માટે પ્રત્યભિજ્ઞાન પછી વ્યાપ્તિ જ્ઞાનનો પ્રયોગ જરૂરી છે. ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સાધ્ય આપણા માટે અદૃષ્ટ કે અપ્રગટ છે. તેથી પોતાના પરમાત્માપણાની સિદ્ધિ માટે કોઈ દૃષ્ટ કે પ્રગટ સાધન જરૂરી છે, જે પોતાની પ્રવર્તમાન પામરદશા છે. આ પામરદશાના સાધન વડે જ પરમાત્મા-

પણાની સિદ્ધિ થાય છે પણ આ માટે આત્માનું અનેકાંતસ્વરૂપ સમજવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આત્માનું અનેકાંતસ્વરૂપ આત્મસાત્ છે તેમ માનીને આગળ વધીએ છીએ.

વસ્તુમાં વસ્તુપણાને નીપજાવનાર પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોનું એકી સાથે પ્રકાશવું તે વસ્તુનું અનેકાંત-સ્વરૂપ છે. આ વિરોધી ધર્મો અન્વય અને વ્યતિરેક છે. અન્વયપણે એટલે કે દ્રવ્યસ્વભાવે આપણો આત્મા શુદ્ધ અને પૂર્ણ હોવાથી તે પરમાત્મા છે અને તે જ આત્મા તે જ સમયે વ્યતિરેકપણે એટલે કે પર્યાયસ્વભાવે અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ હોવાથી પામર પણ છે. પર્યાયની પામરતા પ્રગટ અને વ્યકત હોવાથી તેનો પરિચય અને ઓળખાણ છે અને દ્રવ્યનો પરમાત્મસ્વભાવ અપ્રગટ અને અવ્યકત હોવાથી તેનો પરિચય અને ઓળખાણ નથી. પોતાની સાચી ઓળખાણ તેના ત્રિકાળ સામાન્ય પરમાત્મસ્વભાવપણે છે. પોતાની વર્તમાન પામરદશાને પોતાના પરમાત્મસ્વભાવ સાથે અવિનાભાવી અચલ સાહચર્ય એટલે કે વ્યાપ્તિ છે. આ વ્યાપ્તિથી પોતાની પામરદશારૂપ સાધન વડે પોતાના પરમાત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ છે. આ વ્યાપ્તિનું સમર્થન આ પ્રકારે છે.

૧. અસ્તિ પદ્ધતિ :

સાધનની ઉપસ્થિતિમાં સાધ્યની પણ ઉપસ્થિતિ હોવી તે અસ્તિ પદ્ધતિ છે.

આત્માનું સ્વરૂપ અનેકાંત હોવાને કારણે વ્યતિરેકી પર્યાયદશામાં તેના અન્વયરૂપ દ્રવ્યસ્વભાવની ઉપસ્થિતિ અવશ્ય હોય છે. આપણા આત્માની ભિન્નભિન્ન પ્રકારની પામરદશાઓ વચ્ચે તેના અન્વયરૂપ પરમાત્મસ્વભાવની ઉપસ્થિતિ અવશ્ય હોય છે તેથી સાધનરૂપ પામરદશા વડે જ સાધ્યરૂપ પરમાત્મસ્વભાવની સિદ્ધિ છે.

૨. નાસ્તિ પદ્ધતિ :

સાધ્યની અનુપસ્થિતિમાં સાધનની પણ અનુપસ્થિતિ હોવી તે નાસ્તિ પદ્ધતિ છે.

અન્વયરૂપ પરમાત્મસ્વભાવની અનુપસ્થિતિમાં તેના આધારરૂપ વ્યતિરેકી પામરદશાની પણ અનુપસ્થિતિ હોય છે. તેથી પામરદશા વડે જ પરમાત્મસ્વભાવ પ્રકાશે છે.

૩. વિરોધી દ્રષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિની પદ્ધતિ

ઉપરોક્ત અસ્તિ-નાસ્તિ પદ્ધતિના વિરોધી દ્રષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિ એ વ્યાપ્તિના સમર્થનની ત્રીજી વિરોધી દ્રષ્ટાંતની અનુપસ્થિતિ પદ્ધતિ છે.

આત્માની પામરદશા અને પરમાત્મસ્વભાવ વચ્ચે સાધન અને સાધ્યરૂપ વ્યાપ્તિ છે. તેથી જ્યાં પામરદશા હોય ત્યાં પરમાત્મસ્વભાવ હોય જ છે અથવા જ્યાં પરમાત્મસ્વભાવ ન હોય ત્યાં પામરદશા પણ ન જ હોય. આવી વ્યાપ્તિનું વિરોધી દ્રષ્ટાંત મળતું નથી. એટલે કે જ્યાં પામરદશા હોય ત્યાં પરમાત્મસ્વભાવ ન હોય અથવા પરમાત્મસ્વભાવ ન હોય પણ પામરદશા હોય તેવું દ્રષ્ટાંત ક્યાંય જોવા મળતું નથી. તેથી પામરદશા વડે જ પરમાત્મસ્વભાવની સિદ્ધિ છે.

૪. વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિ પદ્ધતિ

સાધનની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિની સત્યતા માટે સાધનની વ્યાપક વિશેષતા કેકે લાક્ષણિકતાના અનુભવને વ્યાપક લક્ષણ અનુભૂતિ પદ્ધતિ કહે છે.

વ્યતિરેકરૂપ પર્યાયની વિશેષતા કે લાક્ષણિકતા જ એવી છે કે તે તેનામાં અન્વયરૂપ આધારભૂત દ્રવ્ય વિના હોતી નથી. જેમ હાર, વીંટી, બંગડી જેવી અવસ્થાઓ તેના આધારભૂત સોના વગર હોતી નથી. દૂધ, દહી, છાસ, માખણ, ઘી જેવી અવસ્થા

તેનામાં અન્વયરૂપ ગોરસ વિના હોતી નથી. તેમ આત્માની ભિન્નભિન્ન પ્રકારની પામર પર્યાયો તેનામાં અન્વયરૂપ ત્રિકાળી સામાન્ય પરમાત્મસ્વભાવ વિના હોતી નથી. આ પરમાત્મસ્વભાવ ઈન્દ્રિયથી અગમ્ય છે તોપણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનથી ગમ્ય છે. ઊડી વિચારણા, અંતઃસ્ફૂરણા, પરીક્ષા જેવા સાધનો વડે તે મનથી નક્કી કરી શકાય છે તેથી જ્યાં પામરદશા છે ત્યાં જ પરમાત્મસ્વભાવ મોજૂદ છે તેમ દઢપણે કહી શકાય છે..

સમયસાર શાસ્ત્રમાં જાણીતા નવ તત્ત્વોનાં સાધન દ્વારા અજાણ્યા પરમાત્માસ્વભાવ સ્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવવામાં આવી છે. તે એક વ્યાપ્તિ છે. નવેય તત્ત્વો દષ્ટ કે પ્રગટ છે તેથી જાણીતા છે. અને તેમાં છૂપાયેલ પોતાનો અસ્ખલિત પરમાત્મસ્વભાવ અદષ્ટ કે અપ્રગટ છે તેથી અજાણ્યો છે. આ નવેય તત્ત્વોને પોતાના ત્રિકાળ પરમાત્મસ્વભાવ સાથે અવિનાભાવી અચલ સહચાર છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં નવ તત્ત્વો પૈકીનું કોઈપણ તત્ત્વ હોય ત્યાં ત્યાં તેના આધારભૂત પરમાત્મસ્વભાવ હોય જ છે. તેથી નવેય તત્ત્વોને પોતાના પરમાત્માસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ છે. આ વ્યાપ્તિનાં આધારે જ સમયસાર શાસ્ત્રમાં નવતત્ત્વોનાં સાધન દ્વારા પરમાત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવવામાં આવી છે.

અહીં સુધી ચર્ચા કરેલ કુલ આઠ મુદ્દાઓમાં સૌ પ્રથમ દર્શનોપયોગ પછી બાકીના બે થી આઠ નંબરના મુદ્દાઓ મતિજ્ઞાનની ભૂમિકાવાળા છે. મતિજ્ઞાન પછી મતિજ્ઞાનપૂર્વક થતું શ્રુતજ્ઞાન હોયેય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને હૃદયગત થવા માટે આ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. હવે પછીના મુદ્દાઓ શ્રુતજ્ઞાન સંબંધીના છે.

૯. અનુમાન Supposition

સાધનથી સાધ્યનું જ્ઞાન થવું તેને અનુમાન કહે છે.

અનુ એટલે કે પછી થતું કે અનુસરીને થતું માન્ય એટલે કે જ્ઞાન તે અનુમાન છે. અહીં વ્યાપ્તિ પછી તેને અનુસરીને થતું જ્ઞાન તે અનુમાન છે. અનુમાનમાં જાણીતા સાધન વડે અજાણ્યા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

સાધનમાં સાધ્યનો અચલ અવિનાભાવી સહચાર સ્થાપીને સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ વ્યાપ્તિમાં છે અને અનુમાનમાં પણ સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ છે. તેથી પહેલી નજરે એમ લાગે કે વ્યાપ્તિ અને અનુમાનમાં કોઈ ફેર જણાતો નથી પણ ખરેખર એવું નથી.

વ્યાપ્તિમાં સાધન-સાધ્ય અભિન્ન એટલે કે એક જ પદાર્થમાં કે એક જ સ્થાને હોય છે તેથી વ્યાપ્તિ પોતાથી અભિન્ન લિંગથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે અનુમાનમાં સાધન-સાધ્ય ભિન્નભિન્ન એટલે કે જુદા-જુદા પદાર્થોમાં કે જુદા જુદા સ્થાને હોય છે તેથી અનુમાન પોતાના વિષયથી ભિન્ન લિંગથી ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યાપ્તિ એ ‘વ્યવધાન રહિત, સ્થૂળ અને વર્તમાન વિષયને મન અને ઈન્દ્રિયો વડે તેની અભિમુખ થઈને અવબોધ કરાવવાવાળું જ્ઞાન હોવાથી તે એક આભિનિબોધિક પ્રકારનું મતિજ્ઞાન છે.

જ્યારે અનુમાન એ સૂક્ષ્મ વિષયના અર્થનું જાણીતા લિંગ દ્વારા અવબોધ કરાવવાવાળું માત્ર મન વડે થતું જ્ઞાન હોવાથી તે એક અર્થલિંગજ પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે.

વ્યાપ્તિ એ પ્રત્યભિજ્ઞાનપૂર્વક થતું અને અનુમાન એ વ્યાપ્તિપૂર્વક થતું જ્ઞાન છે. વ્યાપ્તિ અને અનુમાનનો ઉપરોક્ત તફાવત નીચે કોઠા અનુસાર દર્શાવી શકાય છે.

વ્યાપ્તિ	અનુમાન
૧. સાધ્ય-સાધન અભિન્ન એટલે કે એક જ પદાર્થમાં અને એક જ સ્થાને હોય છે.	૧. સાધ્ય-સાધન ભિન્નભિન્ન એટલે કે અન્ય અન્ય પદાર્થમાં હોય છે.
૨. આભિનિબોધિક પ્રકારનું મતિજ્ઞાન છે.	૨. અર્થલિંગજ પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે.
૩. પ્રત્યભિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે.	૩. વ્યાપ્તિપૂર્વક હોય છે.

તત્પૂર્વક અનુમાનમ્ ॥ અહીં તત્ એટલે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન; પૂર્વક એટલે કે તેને અનુસરીને થતું જ્ઞાન. તે અનુમાનમ્ એટલે કે અનુમાન છે. એટલે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનપૂર્વક થતું પરોક્ષનું જ્ઞાન તે અનુમાન છે. અનુમાન પૂર્વે તેના સાધનનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોય છે પણ અનુમાન પોતે એક પરોક્ષજ્ઞાન છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી થતા પ્રત્યક્ષપ્રમાણની માફક પરોક્ષજ્ઞાનથી થતું પરોક્ષપ્રમાણ પણ એક પ્રમાણ છે. પ્રમાણ એટલે જેના દ્વારા પદાર્થને સારી રીતે જાણી શકાય તેવું સત્ય જ્ઞાન છે. અહીં અનુમાન એ એક પ્રમાણ જ્ઞાન છે પણ કોઈ અટકળ નથી.

એક વિષયના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપરથી એ વિષય સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવનાર એટલે કે કાયમી ધોરણે કે નિયમરૂપ સંકળાયેલ બીજા સંબંધિત વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની માનસિક પ્રક્રિયા એ અનુમાન છે. કાયમી ચેષ્ટા અને ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારના આધારે આ શરીરમાં જીવ છે એમ જાણવું તે અનુમાન છે.

અનુમાનના બે પ્રકાર છે —

૧. સ્વાર્થ અનુમાન

૨. પરાર્થ અનુમાન

૧. સ્વાર્થ અનુમાન

અન્ય કોઈની સહાય કે પસંદગી વિના પોતાના માટે પોતાના મનમાં તારવેલું અનુમાન એ સ્વાર્થ અનુમાન છે.

સ્વાર્થ અનુમાન ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. પૂર્વવત્, ૨. શેષવત્ અને ૩. સામાન્યતોદૃષ્ટ

૧. પૂર્વવત્ અનુમાન

પૂર્વના અનુભવના આધારે અનુમાન થવું તે પૂર્વવત્ અનુમાન છે.

જેમ કે, વાદળા જોઈને અનુમાન કરવું કે હમણાં જ વરસાદ તૂટી પડશે તો તે પૂર્વવત્ અનુમાન છે.

૨. શેષવત્ અનુમાન

અમુક અંશ ઉપરથી આખી વસ્તુનું જ્ઞાન થવું તે શેષવત્ અનુમાન છે.

જેમ કે, શિખર જોઈને આખા જિનમંદિરનો ચિતાર ખ્યાલમાં આવવો કે નદીમાં પૂર જોઈને ઉપરવાસમાં વરસાદ છે તેમ જાણવું તે શેષવત્ અનુમાન છે.

૩. સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન

સામાન્યપણે દૃષ્ટ બાબતના આધારે અનુમાન થવું તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે.

જેમ કે, કોઈ પણ પદાર્થ નજર સમક્ષથી દૂર થાય કે દેશાંતર પામે તો તેનું સામાન્યપણે જોઈ શકાય તેવું કારણ તેની ગતિ હોય છે. સમુદ્રમાં દેખાતા વહાણનું ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવું તેના આધારે તેની ગતિનું અનુમાન થવું તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે.

આપણો પ્રસ્તુત વિષય 'હું પરમાત્મા છું'ને સ્વાર્થ અનુમાન વડે સિદ્ધ કરવું શક્ય નથી. તેથી તેના માટે પરાર્થ અનુમાન આવશ્યક છે.

૨. પરાર્થ અનુમાન

પરના ઉપદેશ કે અન્ય કોઈ પરના આધારે થતા અનુમાનને પરાર્થ અનુમાન કહે છે.

મિનિ સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવી તે અનુમાન છે. સીમંધર ભગવાનની પ્રગટ પરમાત્મદશાના આધારે પોતાના અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવની ઓખખાણ કરવી તે અનુમાન છે. આ અનુમાન બીજાને માટે કે બીજાની સહાયથી કરાયેલું હોય તો તે પરાર્થ અનુમાન છે. ગુરુએ પોતે તારવેલ અનુમાનની સમજૂતી શિષ્યને આપે અને શિષ્ય ગુરુની સહાયતાથી અનુમાન કરે તે પરાર્થ અનુમાન છે. પરાર્થ અનુમાન ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે હોય છે. તેથી તે શબ્દાત્મક કે ભાષાપરક હોય છે. પરાર્થ અનુમાનની યોગ્ય રજૂઆત માટે તેના પાંચ વિધાનો હોય છે. જેને પરાર્થ અનુમાનના પાંચ અવયવો કે પાંચ પગથિયા પણ કહે છે. જે નીચે મુજબ છે —

૧. પ્રતિજ્ઞા ૨. હેતુ ૩. ઉદ્દેશ્ય

૪. ઉપનય ૫. નિગમન

ઉપરોક્ત પાંચેય અવયવોની વ્યાખ્યા, સમજૂતી અને તે આપણા પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત ‘હું પરમાત્મા છું’ને સમજવા માટે કઈ રીતે કાર્યકરી છે તેની ચર્ચા આ નીચે કરવામાં આવે છે.

પરાર્થ અનુમાન દ્વારા આપણા પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત ‘હું પરમાત્મા છું’ની સિદ્ધિ કરવા માટે કોઈ બાહ્ય ભિન્ન સાધનની આવશ્યકતા હોય છે. આ માટે સીમંધર ભગવાન જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી. સીમંધર ભગવાન પ્રગટ પરમાત્મદશાપણે વર્તમાનમાં વિહરમાન છે. અહીંથી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સાક્ષાત્ સદેહે સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા. સીમંધર ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળી તેમણે સમયસારાદિ શાસ્ત્રોની રચના કરેલ છે. સમયસારાદિ શાસ્ત્રો ઉપર પ્રવચનો કરી કુંદકુંદાચાર્યદેવનું તીર્થ પ્રવર્તાવનાર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી પણ પૂર્વભવમાં સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ફતેહમંદ નામના રાજકુમાર તરીકે હાજર હતા. પૂજ્યશ્રી કાનજીસ્વામીએ સીમંધર ભગવાનના સંદેશા આપણાં સુધી પહોંચાડી તેમના આડતીયા સમાન કામ કર્યું છે. પૂજ્યશ્રી કાનજીસ્વામીની સાધનાભૂમિ સોનગઢનું મુખ્ય જિનાલય, સમવસરણ મંદિર અને માનસ્તંભના મૂળનાયક પ્રતિમા સીમંધર ભગવાનના છે. પૂજ્યશ્રી કાનજીસ્વામી પ્રેરિત પ્રત્યેક જિનમંદિરમાં સીમંધર ભગવાનનું સ્થાન છે. તેથી ‘હું પરમાત્મા છું’એ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવા માટેના સાધન તરીકે સીમંધર ભગવાન એક ઉત્તમ આદર્શ છે. પરાર્થ અનુમાન માટે સાધ્ય-સાધનના સ્વરૂપમાં આપણા પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતને વિધાન તરીકે આ રીતે દર્શાવી શકાય—

‘હું પરમાત્મા છું’ કારણ કે હું સીમંધર ભગવાનની જાતિનો છું.

ઉપરોક્ત વિધાનનું અનુમાનક્રિયા માટે પાંચેય અવયવોમાં વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થઈ શકશે.

૧. પ્રતિજ્ઞા : ‘હું પરમાત્મા છું’

જેમાં ‘હું’ એ પક્ષ અને ‘પરમાત્મા’ એ સાધ્ય છે.

૨. હેતુ : કારણ કે, હું સીમંધર ભગવાનની જાતિનો છું

૩. ઉદાહરણ : પદાર્થની શુદ્ધ અવસ્થા હંમેશાં તેના ત્રિકાળ ધ્રુવ સ્વભાવના સ્વાશ્રયે જ હોય છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં પ્રગટ અવસ્થા શુદ્ધ હોય ત્યાં ત્યાં તેનો અપ્રગટ સ્વભાવ પણ શુદ્ધ હોય જ છે. તેથી સીમંધર ભગવાનની પ્રગટ શુદ્ધ પરમાત્મદશા તેમના અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ ઘરાવનારી છે. ઉદાહરણ તરીકે લ સોનાની લગડી.

૪. ઉપનય : સીમંધર ભગવાનની પ્રગટ પરમાત્મદશા સાથે વ્યાપ્તિ ઘરાવનાર તેના અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવની મારામાં હાજરી છે.

૫. નિગમન : તેથી ‘હું પરમાત્મા છું’એ સિદ્ધ થાય છે.

૧. પ્રતિજ્ઞા

જેને સિદ્ધ કરવાનું હોય તે વિધાન કે સિદ્ધાંતને પ્રતિજ્ઞા કહે છે.

પરાર્થ અનુમાન દ્વારા જે વિધાન કે સિદ્ધાંતની સત્યતા સાબિત કરવાની છે તેની રજૂઆત કરતાં વાક્યને પ્રતિજ્ઞા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ એ પ્રતિજ્ઞા છે. પ્રતિજ્ઞા એ

વિધાન કે સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ સબંધી પ્રતીતિ કરાવતું અનુમાનનું સૌ પ્રથમ સોપાન છે. પ્રતિજ્ઞામાં જે વિધાન કે સિદ્ધાંતની સાબિતિ આપવાની હોય તેની રજૂઆત ધર્મી અને તેના ધર્મના સમુદાયરૂપે કરવામાં આવેલી હોય છે. આપણી વિષયભૂત પ્રતિજ્ઞા 'હું પરમાત્મા છું'માં 'હું' એ ધર્મી અને 'પરમાત્મા' તેનો ધર્મ છે. તેમાં ધર્મી એ પક્ષ અને ધર્મ એ સાધ્ય છે. એટલે કે 'હું' એ પક્ષ અને 'પરમાત્મા' એ સાધ્ય છે. આ રીતે પ્રતિજ્ઞામાં ૧.૧. પક્ષ અને ૧.૨. સાધ્યનો સમાવેશ છે.

૧.૧. પક્ષ

જેના વિષે અનુમાન કરવાનું હોય તેને પક્ષ કહે છે.

પ્રતિજ્ઞા વાક્યનો ધર્મી કે જેના વિષે અનુમાન તારવવાનું હોય છે તેને પક્ષ કહેવાય છે.

'હું પરમાત્મા છું' એ પ્રતિજ્ઞામાં 'હું' એ ધર્મી વિષે અનુમાન કરવાનું હોવાથી 'હું' એ પક્ષ છે. પક્ષ હંમેશાં પ્રતિજ્ઞાના ઉદ્દેશ્યસ્થાને હોય છે.

૧.૨ સાધ્ય

જે સાબિત(સિદ્ધ) કરવાનું હોય તેને સાધ્ય કહે છે.

પ્રતિજ્ઞાવાક્યનો ધર્મ કે જેની અનુમાન દ્વારા સાબિતિ આપવાની હોય તેને સાધ્ય કહે છે. 'હું પરમાત્મા છું' એ પ્રતિજ્ઞામાં 'હું' એ ધર્મી કે પક્ષ છે કે જેના વિષેનો ધર્મ 'પરમાત્મા' વિષે સાબિતિ આપવાની છે. તેથી 'હું પરમાત્મા છું' એ પ્રતિજ્ઞામાં 'પરમાત્મા' એ સાધ્ય છે

સાધ્યમાં અનુમાન દ્વારા સાધી શકાય તેવી બાબત તેની સિદ્ધિ માટે અપાયેલ હોય છે. સાધ્ય હંમેશાં પ્રતિજ્ઞાવાક્યના વિધેયસ્થાને હોય છે.

૨. હેતુ

જેના આધારે અનુમાનક્રિયાઓ આરંભ થાય છે તેને હેતુ કહે છે.

મિન્ન સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવી તે અનુમાનક્રિયા છે. અનુમાનક્રિયામાં સાધ્યથી મિન્ન જે સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં આવે તે સાધનને હેતુ કહે છે. હેતુ વડે પ્રતિજ્ઞાના કથનની સિદ્ધિ થાય છે. 'હું પરમાત્મા છું' એ પ્રતિજ્ઞાના કથનની સિદ્ધિ કરનારો હેતુ છે : કારણ કે, હું સીમંધર ભગવાનની જાતિનો છું.

હેતુ વિના બીજા કોઈ પણ અવયવથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી. તેથી પરાર્થ અનુમાનના પાંચેય અવયવોમાં હેતુનું સ્થાન પ્રમુખ છે. તીવ્ર બુદ્ધિવાળો માત્ર હેતુથી સમજી જાય તો તેને ત્યારપછીના અવયવો— ઉદાહરણ, ઉપનય કે નિગમનની કોઈ જરૂર પડતી નથી.

અનુમાનક્રિયા માટે અનિવાર્ય બે શરતો છે.

૧. પક્ષમાં હેતુની હાજરી હોવી જરૂરી છે.
અને

૨. હેતુની સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ જરૂરી છે.

ઉપરની બન્ને શરતોનું પાલન થતું હોય તો તેના આધારે 'પક્ષમાં સાધ્યની હાજરી છે.' એવું જે જ્ઞાન થાય તે અનુમાનક્રિયા દ્વારા મેળવવાયેલું જ્ઞાન કહેવાય છે. પક્ષમાં હેતુની હાજરી છે એવું સમજી શકાય તો અને તો જ અનુમાનક્રિયાનો આરંભ થઈ શકે છે. હેતુ દ્વારા ગુરુ શિષ્યને એમ જણાવે છે કે પક્ષમાં સાધ્યની હાજરી સાબિત કરવા માટે

પક્ષમાં હેતુની હાજરી અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ જરૂરી છે. આ પ્રમાણે ખરેખર છે એવું આપણે સમજી શકીએ તો જ આપણે અનુમાનક્રિયામાં આગળ વધી શકીએ છીએ.

આપણા વિષયભૂત સિદ્ધાંત ‘હું પરમાત્મા છું’માં ‘હું’ એ પક્ષ છે, ‘પરમાત્મા’ એ સાધ્ય છે અને ‘સીમંધર ભગવાન’ એ હેતુ છે. સીમંધર ભગવાન અને મારા આત્માની એક જ જાતિ હોવાથી હેતુમાં પક્ષની હાજરી છે. તેમ જ સીમંધર ભગવાનની પરમાત્મા સાથે વ્યાપ્તિ હોવાથી હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે. તેના આધારે પક્ષમાં સાધ્યની હાજરી એટલે કે ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ માટેની અનુમાનક્રિયામાં આગળ વધી શકીએ છીએ.

જે હેતુ દ્વારા પક્ષ અને સાધ્ય વચ્ચેનો સંબંધ સાધી શકાય અને સાધ્યની સિદ્ધિ થાય તે હેતુને સદ્હેતુ કે સમ્યક્હેતુ કહે છે. આવો સંબંધ સ્થાપવામાં નિષ્ફળ જાય તેવા હેતુને અસદ્હેતુ કે મિથ્યાહેતુ કહે છે. અસદ્હેતુ કે મિથ્યાહેતુને હેત્વાભાસ પણ કહેવાય છે.

જૈન દર્શન અનુસાર સમ્યક્હેતુનું એક માત્ર લક્ષણ ‘અન્યથા અનુપપત્તિ’ છે. અન્યથા અનુપપત્તિ એટલે સદ્ગુરુ દ્વારા કહેવાયેલ હેતુ સિવાય અન્ય કોઈ હેતુથી પ્રતિજ્ઞાના કથનની સિદ્ધિ નથી. પ્રતિજ્ઞાના કથનને સિદ્ધ કરવા માટે સદ્ગુરુ દ્વારા દર્શાવેલ હેતુ કે સાધન આગમ દ્વારા પ્રમાણિત અને સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ થયેલ હોય છે. તેથી તે હેતુ કે સાધનથી અન્યથા એટલે કે અન્ય કોઈ પ્રકારે સાધ્યની સિદ્ધિની અનુપપત્તિ એટલે કે અપ્રાપ્તિ છે. તેથી સદ્ગુરુ દ્વારા સ્થાપિત હેતુ સિવાયના અન્ય હેતુઓ હેત્વાભાસ હોય છે

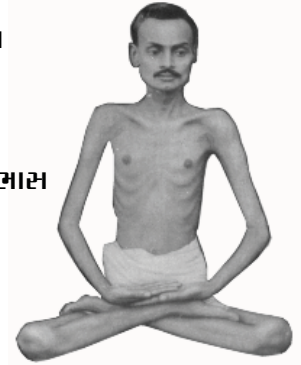
પ્રતિજ્ઞાના કથન ‘હું પરમાત્મા છું’ને સિદ્ધ કરવા માટેનો સમ્યક્ હેતુ છે. ‘કારણ કે , હું સીમંધર ભગવાનની જાતિનો છું’. આ સિવાયના અન્ય હેતુઓ હેત્વાભાસ હોય છે. હેત્વાભાસના કારણે પોતાના પરમાત્મસ્વભાવનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. અને ‘હું પામર છું’ તેવી અનાદિથી ચાલી આવતી મિથ્યા માન્યતા વધુ મજબૂત થાય છે. તેથી હેત્વાભાસથી બચવું જરૂરી છે. હેત્વાભાસથી બચવાં અહીં તેના પ્રકારો જણાવવામાં આવે છે. હેત્વાભાસના અનેક પ્રકારો છે. આપણા વિષયભૂત સિદ્ધાંત ‘હું પરમાત્મા છું’ સંબંધિત હેત્વાભાસનાં મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે.

૧. અસિદ્ધ હેત્વાભાસ

૨. સિદ્ધ હેત્વાભાસ

૩. અનેજ્ઞાનિક હેત્વાભાસ

૪. બાધિત હેત્વાભાસ

૧. અસિદ્ધ હેત્વાભાસ

જે હેતુનો સાધ્ય સાથેનો વ્યાપ્તિ સંબંધ સિદ્ધ ન થતો હોય તે હેતુને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહે છે.

જે હેતુ સાધ્ય સાથે નિરપવાદ રીતે અને અવિનાભાવ સંબંધથી સંકળાયેલો રહીને તેની સાથે અચલ સહચાર સંબંધ ન ધરાવતો હોય તો તે અસિદ્ધ હેતુ છે.

દા. ત. ૧. જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ઘુમાડો. તે પર્વત પર ઘુમાડો છે કારણ કે ત્યાં અગ્નિ છે. (અહીં અગ્નિ હોય ત્યાં ઘુમાડો હોવો જરૂરી નથી. કેમ કે

અગ્નિને ધુમાડા સાથે વ્યાપ્તિ કે અચલ અવિનાભાવી સાહ્યર્થ નથી.)

૨. જ્યાં પામર દશા ત્યાં પરમાત્મસ્વભાવ. હું પામર દશા ધરાવું છું કારણ કે મારો સ્વભાવ પરમાત્મા છે. (અહીં પરમાત્મસ્વભાવ હોય ત્યાં પામરદશા હોવી જરૂરી નથી. અરિહંત કે સિદ્ધ ભગવાનને પરમાત્મસ્વભાવ હોવા છતાં પામરદશા નથી. કેમ કે પરમાત્મસ્વભાવને પામર દશા સાથે વ્યાપ્તિ એટલે કે અચલ અવિનાભાવી સાહ્યર્થ નથી.)

૨. વિરુદ્ધ હેવાભાસ

જે હેતુ સાધ્ય સાથે નહિ પણ તેના બદલે સાધ્યનાં વિરોધી સાથે વ્યાપ્તિ સંબંધ ધરાવતો હોય તે હેતુ વિરુદ્ધ હેવાભાસ કહેવાય છે.

જે હેતુ સાધ્યને બદલે વિરોધી સાથે નિરપવાદ રીતે અને અવિનાભાવ સંબંધથી સંકળાયેલા હોય તે હેતુ પોતે જ પોતાના પ્રયોજનથી વિરુદ્ધ જાય છે. અનુમાનમાં હેતુનું પ્રયોજન પક્ષમાં પોતાની હાજરી દ્વારા સાધ્યની હાજરી સાબિત કરવાનું છે પણ તે સાધ્યના બદલે સાધ્યના વિરોધી સાથે વ્યાપ્તિ સંબંધ ધરાવતો હોય તો તે પક્ષમાં સાધ્યની હાજરી સાબિત કરવાને બદલે તેની ગેરહાજરી સાબિત કરે છે. આ રીતે સ્વપ્રયોજનનો વિરોધી હોય તેવા હેતુને વિરુદ્ધ હેતુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

દા.ત. ૧. આ દેવ અમર છે. કારણ કે તે જન્મેલો છે. (અહીં દેવનું અમરપણું તેના લાંબા આયુષ્યને કારણે છે, જન્મને કારણે નહીં. જન્મ એ અમરપણા સાથે નહીં પણ મરણપણા સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવે છે.)

૨. હું પામરદશા ધરાવું છું, કારણ કે હું પરમાત્મસ્વભાવી છું. (અહીં પામરદશાનું કારણ પરમસ્વભાવ છે. પણ સ્વાધીન પરમાત્મસ્વભાવ નથી. પામરદશા એ પરમસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવે છે પણ પરમાત્મસ્વભાવ સાથે નહીં.)

૩. અનૈકાન્તિક હેવાભાસ

જે હેતુ સાધ્યની હાજરી સાથે હોય અને ગેરહાજરીમાં પણ સંભવે તેવા હેતુને અનૈકાન્તિક હેવાભાસ કહે છે.

જે હેતુ સાધ્યની હાજરી તેમ જ ગેરહાજરી બંનેમાં અસ્તિત્વ ધરાવી શકે તેવો હોય તે હેતુ સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ સંબંધ ધરાવે છે તેમ કહી શકાય નહિ. આવા હેતુને અનૈકાન્તિક હેતુ કહે છે. તેના આધારે તારવેલ અનુમાન અપ્રમાણભૂત છે અને તે અનુમાનમાં અનૈકાન્તિક હેવાભાસનો દોષ થાય છે.

દા.ત. ૧. આ પોપટ બુદ્ધિશાળી છે, કારણ કે તે અર્થપૂર્ણ ભાષા બોલી શકે છે. (અહીં પોપટ બુદ્ધિશાળી હોય કે ન હોય તોપણ અનુકરણથી કે યાંત્રિક વ્યવસ્થાના પ્રભાવથી અર્થપૂર્ણ ભાષા બોલાય છે.)

૨. 'હું પરમાત્મા છું' કારણ કે હું મનુષ્ય છું. (અહીં હું મનુષ્ય હોઉં કે ન હોઉં તોપણ હું પરમાત્મા જ છું.)

૪. બાધિત હેવાભાસ

જે હેતુ દ્વારા મળતું જ્ઞાન અસત્ય છે એમ અન્ય પ્રમાણ દ્વારા સાબિત થતું હોય તો તે હેતુ બાધિત હેવાભાસ તરીકે ઓળખાય છે.

અમુક અનુમાન દ્વારા મળેલું જ્ઞાન અસત્ય છે એમ અનુમાન સિવાયના બીજા કોઈ પ્રમાણ દ્વારા નક્કી થતું હોય તો તે હેતુને બાધિત હેતુ કહે છે.

દા.ત. ૧. આ બરફનો ટુકડો ગરમ છે કારણ કે તેમાંથી વરાળ નીકળે છે. (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જોતાં બરફ ઠંડો લાગે છે તેથી આ અનુમાન અસત્ય છે તેમ નક્કી થાય છે.)

૨. હું સર્વજ્ઞ છું કારણ કે હું પરમાત્મસ્વભાવી છું. (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પોતાને અનુભવતા પોતે અલ્પજ્ઞ જ છે તેથી આ અનુમાન અસત્ય છે તેમ કહી શકાય છે.)

‘હું પરમાત્મા છું’ એ પ્રતિજ્ઞાને સિદ્ધ કરવા માટેનો સમ્યક્ હેતુ છે. : ‘કારણ કે, હું સીમંધર ભગવાનની જાતિનો છું’. આ હેતુ વડે પ્રતિજ્ઞાના કથનને સિદ્ધ કરવા માટે પક્ષમાં હેતુની હાજરી અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે તે સમજવું જરૂરી છે. અહીં ‘હું’ એ પક્ષ, ‘પરમાત્મા’ એ સાધ્ય અને ‘સીમંધર ભગવાન’ એ હેતુ છે.

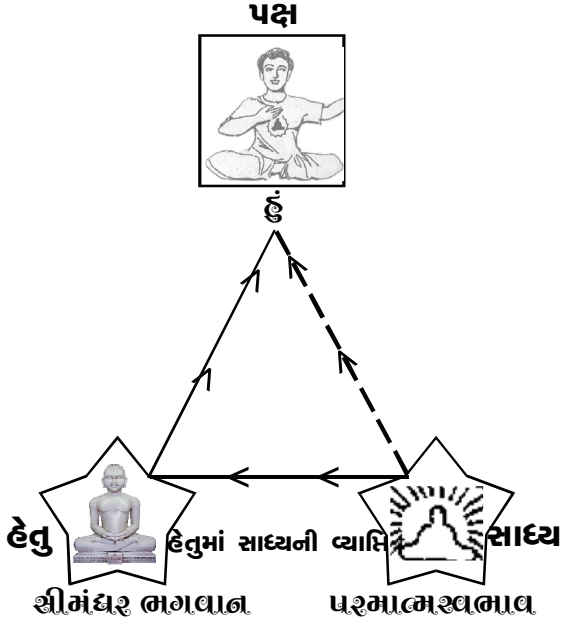
સૌ પ્રથમ પક્ષમાં હેતુની હાજરી નક્કી કરવા માટે ‘હું’ અને ‘સીમંધર ભગવાન’ એક જ જાતિના છીએ તે નક્કી કરવું જરૂરી છે. જગતમાં જાતિ અપેક્ષા છ પ્રકારના દ્રવ્યો છે. તે પૈકી એક આત્મદ્રવ્ય છે. બધાં આત્માઓ એક જ જાતિના છે. જાતિ એટલે કે સ્વભાવ અપેક્ષાએ બધા આત્માની સમાનતા કે એકરૂપતા છે. સ્વભાવની એકરૂપતા શુદ્ધતા અને પૂર્ણતાપણે જ સંભવે છે. જે શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વભાવ છે તે જ પરમાત્મસ્વભાવ છે. સીમંધર ભગવાન ભૂતકાળમાં મારા જેવા જ પામરદશાપણે હતા. પણ તેમણે પોતાની જાતિ એટલે કે પરમાત્મસ્વભાવને

ઓળખીને તેનો આશ્રય કરવાથી તેઓ પામર મટી અત્યારે પરમાત્મદશાપણે પ્રગટ થયા છે. આ કારણે ‘હું’ અને ‘સીમંધર ભગવાન’ એક જ જાતિના આત્મદ્રવ્ય છીએ. તેથી ‘હું’ એટલે કે પક્ષમાં ‘સીમંધર ભગવાન’ની એટલે કે હેતુની હાજરી છે તે સમજી શકાય છે. પક્ષમાં હેતુની હાજરી નક્કી કર્યા પછી અનુમાનક્રિયામાં આગળ વધવા હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ જાણવી જરૂરી છે.

હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ નક્કી કરવા માટે સીમંધર ભગવાનમાં પરમાત્મસ્વભાવની વ્યાપ્તિ નક્કી કરવી જરૂરી છે. સીમંધર ભગવાન અત્યારે વિદેહક્ષેત્રમાં પરમાત્મદશાપણે વિચરે છે. સીમંધર ભગવાનની પરમાત્મદશા પ્રગટ અને વ્યક્ત પર્યાયરૂપે છે. આ પરમાત્માની પર્યાય કોઈ પરમાંથી કે પરના આશ્રયે પ્રગટતી નથી. પરાશ્રયે વિભાવદશા કે અશુદ્ધતા જ હોય છે. અશુદ્ધ વિભાવદશા એ પામરદશા છે પરમાત્મદશા તેનાથી વિરુદ્ધ સ્વાશ્રયે પ્રગટ છે. સ્વાશ્રયે પ્રગટતી પર્યાય શુદ્ધ સ્વભાવિક હોય છે. શુદ્ધ સ્વભાવિકદશા એ જ પરમાત્મદશા છે. આ પરમાત્મદશા પોતાના ત્રિકાળ ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવના

સ્વાશ્રયે પ્રગટેલ હોવાથી તે તેની સાથે અવિનાભાવી અચલ સાહચર્ય એટલે કે વ્યાપ્તિ ધરાવે છે. પોતાનો સ્વભાવ પોતાને અનુકૂળ જ હોય છે. તેથી તે હંમેશા શુદ્ધ અને પૂર્ણ જ હોય છે. શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વભાવને જ પરમાત્મસ્વભાવ કહે છે. સીમંધર ભગવાનની પરમાત્મદશાને તેમના આ શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વભાવ એટલે કે પરમાત્મસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ છે આ રીતે સીમંધર ભગવાનની એટલે કે હેતુની પરમાત્મસ્વભાવ એટલે કે સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિ નક્કી થઈ શકે છે.

પક્ષમાં હેતુની હાજરી અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિના આધાર પક્ષમાં સાધ્યની હાજરીનું અનુમાન થઈ શકે છે. અહીં પક્ષ એટલે કે 'હું'માં સાધ્ય એટલે કે 'પરમાત્મસ્વભાવ'ની ઉપસ્થિતિ છે, તેનો હેતુ એટલે કે 'શ્રીમંધરભગવાન'ના આધારે અનુમાન થઈ શકે છે. હું પોતે પ્રગટ પર્યાયદશાએ પામરદશાપણે હોવા છતાં અપ્રગટ દ્રવ્યસ્વભાવે પરમાત્મસ્વભાવે છું. આ પ્રમાણે પામરદશા અને પરમાત્મસ્વભાવ બન્ને એક જ સાથે હોવા છતાં મારે મારી ઓળખાણ અને સ્વીકાર પરમાત્મસ્વભાવપણે જ કરવો યોગ્ય છે. એટલે કે 'હું પરમાત્મા છું' એવો જ સ્વીકાર યોગ્ય છે. આ રીતે 'કારણ કે, હું શ્રીમંધર ભગવાનની જાતિનો છું' એ હેતુ વડે 'હું પરમાત્મા છું' એ પ્રતિજ્ઞા વાક્યના સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ અનુમાન-ક્રિયાના આધારે થાય છે.

૩. ઉદાહરણ

હેતુની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિ દર્શાવવા માટે કોઈ દૃષ્ટ ધર્મ હોય કે જે વાદીદી અને પ્રતિવાદી બન્નેને સંમત હોય તે દૃષ્ટાંત છે. દૃષ્ટાંત અને તે દ્વારા તાસ્વેલા સિદ્ધાંતના કથનના પ્રયોગને ઉદાહરણ કહે છે.

અનુમાનક્રિયામાં હેતુ વડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે. આ માટે પક્ષમાં હેતુની હાજરી અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ સમજવી જરૂરી છે.

આપણાં પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત માટે 'હું' એ પક્ષ છે, 'શ્રીમંધર ભગવાન' એ હેતુ છે અને 'પરમાત્મસ્વભાવ' એ સાધ્ય છે.

સૌ પ્રથમ 'હું' અને 'શ્રીમંધર ભગવાન' એક જ આત્મદ્રવ્યની જાતિના છીએ. તેથી પક્ષમાં હેતુની હાજરી છે તે સમજી શકાય છે. પક્ષમાં હેતુની હાજરી સમજ્યા પછી હેતુની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિ સમજવી જરૂરી હોય છે. એટલે કે શ્રીમંધર ભગવાનમાં પરમાત્મસ્વભાવની વ્યાપ્તિ છે તે બાબત સમજવી જરૂરી છે. આ બન્ને બાબત સમજી શકાતી હોય તો ઉદાહરણની કોઈ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ શ્રીમંધર ભગવાન વર્તમાનમાં વિહરમાન હોવા છતાં તે દૂરના ક્ષેત્રમાં છે અને અહીં બેઠા આપણે તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી. તેથી શ્રીમંધર ભગવાનમાં પરમાત્મસ્વભાવની વ્યાપ્તિ છે તે સમજાવવા ઉદાહરણની આવશ્યકતા રહે છે. હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ સમજાવવા માટે આ ઉદાહરણ હોવાથી તેને 'ઉદાહરણ સહિતની વ્યાપ્તિ'ના નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આપણા વિષયભૂત સિદ્ધાંત માટે ઉદાહરણ તરીકે સોનાની લગડી

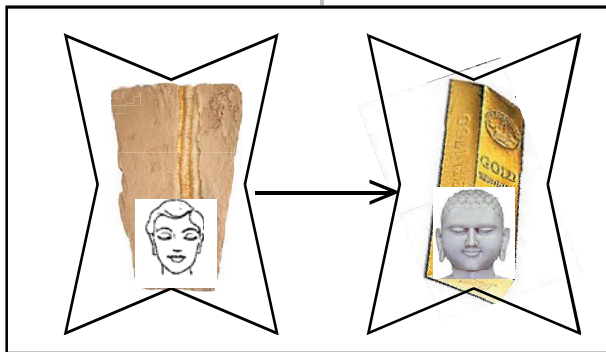
લઈ તેના આધારે સીમંધર ભગવાનના હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ કરાવવામાં આવે છે. અને તે હેતુ વડે પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવતું અનુમાન કરાવવામાં આવે છે. તે ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—

પદાર્થની શુદ્ધ અવસ્થા હંમેશાં તેના ત્રિકાળ ધ્રુવ સ્વભાવના સ્વાશ્રયે જ હોય છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં પ્રગટ અવસ્થા શુદ્ધ હોય ત્યાં ત્યાં તેનો અપ્રગટ સ્વભાવ પણ શુદ્ધ હોય જ છે. તેથી સીમંધર ભગવાનની શુદ્ધ પરમાત્મદશા તેમના અપ્રગટ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવનારી છે. ઉદાહરણ તરીકે — સોનાની લગડી.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણની વિશેષ સમજૂતી એ છે કે, અનેકાંતસ્વરૂપી પદાર્થની કોઈપણ પલટતી પર્યાય તેના ત્રિકાળ ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ વિના હોતી નથી. અને તે જ રીતે દ્રવ્યસ્વભાવ પણ કોઈને કોઈ પર્યાય વિના હોતો નથી. તેમાં પદાર્થની જે પર્યાય અશુદ્ધ કે વિભાવરૂપે હોય છે તે હંમેશાં પરાશ્રયે હોય છે. પરંતુ જે પર્યાય શુદ્ધ કે સ્વાભાવિક હોય છે તે હંમેશાં પોતાના ત્રિકાળ ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવના સ્વાશ્રયે જ હોય છે. સ્વાશ્રયે ઉત્પન્ન થતી પર્યાય પોતાના સ્વભાવ જેવી હોવાથી તે સ્વાભાવિક કહેવાય છે. સ્વાભાવિક પર્યાય શુદ્ધ હોવાથી તે તેના ત્રિકાળ દ્રવ્ય-સ્વભાવની શુદ્ધતાને જ દર્શાવનારી હોય

છે. આત્મા માટે આવી શુદ્ધ અવસ્થા તે પરમાત્મદશા અને શુદ્ધ સ્વભાવ તે પરમાત્મસ્વભાવ છે. શુદ્ધ અવસ્થા જે પ્રગટ છે તે તેના અપ્રગટ શુદ્ધ સ્વભાવના જ આધારે હોવાથી તેની સાથે નિરપવાદ અચલ સાહચર્ય સંબંધ એટલે કે વ્યાપ્તિ ધરાવે છે. આ રીતે સીમંધર ભગવાનની પ્રગટ પરમાત્મદશા તેમના અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવનારી છે. તેથી હેતુ એટલે કે સીમંધર ભગવાનની સાધ્ય એટલે કે પરમાત્મસ્વભાવ સાથેની વ્યાપ્તિ સમજી શકાય છે. આ બાબતને વિશેષ સમજાવવા માટે સોનાનું દૃષ્ટાંત છે. સોનાના દૃષ્ટાંતના આધારે સીમંધર ભગવાનમાં પરમાત્મસ્વભાવની વ્યાપ્તિનો સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવે છે. દૃષ્ટાંત-સિદ્ધાંતની આ પ્રકારની રજૂઆતને ઉદાહરણ કે ઉદાહરણ સહિતની વ્યાપ્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે આ પ્રમાણે છે—

દૃષ્ટાંત : સોનાનું ખનિજ (Raw Gold) અશુદ્ધ પથ્થર તરીકે હોય છે અને શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયાને અંતે તે જ પથ્થર શુદ્ધ સોનાની લગડી (Pure Gold) તરીકે હોય છે.

ખનિજ પથ્થર અને લગડી એક જ જાતિના છે, તેમ હું અને સીમંધર ભગવાન એક જ જાતિના છીએ. લગડીમાં સોનાની વ્યાપ્તિ છે, તેમ સીમંધર ભગવાનમાં પરમાત્મસ્વભાવની વ્યાપ્તિ છે. તેથી જેમ ખનિજ પથ્થર પણ સોનાની જાતિનો છે, તેમ હું પણ પરમાત્મસ્વભાવી છું, તે દર્શાવતું ચિત્ર.

આ કારણે જાતિ કે સ્વભાવ અપેક્ષાએ ખનિજ પથ્થર (Raw Gold) અને સોનાની લગડી (Pure Gold) એક જ સોનાના સ્વભાવે છે. તેથી ખનિજ પથ્થરમાં પણ સોનાની જાતિની હાજરી છે.

સોનાની લગડી એ સો ટયની શુદ્ધ અવસ્થા છે.

લગડીની આ શુદ્ધ અવસ્થા તેના મૂળ સ્વભાવના આશ્રયે અને કારણે છે. લગડી એકદમ શુદ્ધ છે તો સોનુ પણ એકદમ શુદ્ધ સ્વભાવે છે. તેથી સોનાની લગડીની વ્યક્ત શુદ્ધ દશા તેના અવ્યક્ત શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે અચલ અવિનાભાવી સાહચર્ય સંબંધ એટલે કે વ્યાપ્તિ ધરાવે છે.

ખનિજ પથ્થર (Raw Gold) અને લગડી (Pure Gold) એક જ જાતિના છે. અને લગડીની શુદ્ધ સુવર્ણ સ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ છે. તેથી ખનિજ પથ્થરમાં પણ શુદ્ધ સુવર્ણ સ્વભાવની મોજૂદગી છે તેમ અનુમાન કરી શકાય છે.

સિદ્ધાંત : હું સોનાના ખનિજ એવો અશુદ્ધ પથ્થર (Raw Gold) જેવો છું અને સીમંધર ભગવાન લગડી જેવા શુદ્ધ સુવર્ણ (Pure Gold) જેવા છે.

સીમંધર ભગવાન અગાઉ મારા જેવા જ પામર હતા પણ સાધકદશાની પ્રક્રિયાના અંતે શુદ્ધ સોનાની લગડી (Pure Gold) જેવા પરમાત્મ-દશાપણે પ્રગટ થયા છે. આ કારણે જાતિ કે સ્વભાવ અપેક્ષાએ હું અને સીમંધર ભગવાન એક જ પ્રકારના પરમાત્મસ્વભાવે છીએ. તેથી 'હું' એટલે કે પક્ષમાં 'સીમંધર ભગવાન' એટલે કે હેતુની હાજરી છે.

સીમંધર ભગવાન એ સોનાની લગડી જેવા એકદમ શુદ્ધ અવસ્થારૂપે એટલે કે પરમાત્મદશાપણે છે. સીમંધર ભગવાનની આ પરમાત્મદશા તેમના મૂળ ત્રિકાળ દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે અને કારણે છે. સીમંધર ભગવાનની પરમાત્મદશા એકદમ શુદ્ધ છે તો તેમનો દ્રવ્યસ્વભાવ પણ એકદમ શુદ્ધ એટલે કે પરમાત્મસ્વભાવે છે. તેથી સીમંધર ભગવાનની આ પ્રગટ પરમાત્મદશા તેમના અપ્રગટ પરમાત્મ-સ્વભાવ સાથે અચલ અવિનાભાવી સાહચર્ય

સંબંધ એટલે કે વ્યાપ્તિ ધરાવે છે. આ રીતે હેતુ એટલે કે સીમંધર ભગવાનની સાધ્ય એટલે કે પરમાત્મસ્વભાવ સાથેની વ્યાપ્તિ નક્કી થાય છે. હું એટલે કે પક્ષમાં હેતુ એટલે કે સીમંધર ભગવાનની જાતિની હાજરી છે અને હેતુ એટલે કે સીમંધરભગવાનમાં સાધ્ય એટલે કે પરમાત્મ-સ્વભાવની વ્યાપ્તિ છે. તેના આધારે 'હું' એટલે કે પક્ષમાં 'પરમાત્મસ્વભાવ'ની હાજરીનું અનુમાન થાય છે. એટલે કે 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ થાય છે.

૪. ઉપનય

ઉદ્ધરણ ઉપસ્થી પ્રતિજ્ઞાના વિધાનને સિદ્ધ કરે એટલે કે ઉદ્ધરણ અને પ્રતિજ્ઞાનો સમન્વય કરે તે ઉપનય છે.

શિષ્યને ફલિત વિધાન એટલે કે નિગમનની ઉપ એટલે પાસે અને નય એટલે દોરી જાય તે ઉપનય છે. આ ઉપનય હેતુનો એટલે કે સાધનનો પ્રતિજ્ઞા એટલે કે સાધ્ય સાથે સમાન અધિકરણપણું એટલે કે એક આશ્રયપણું છે તેવું પ્રતિપાદન કરાવનારો છે. પક્ષમાં હેતુની હાજરીનું જ્ઞાન થાય તેમ જ હેતુ અને સાધ્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિ સંબંધ છે તે બાબતની સ્મૃતિ થાય તો જ અનુમાનક્રિયામાં આગળ વધી શકાય છે. ઉપનય એમ જણાવે છે કે આ બન્ને બાબતોનું બરાબર પાલન થયું છે. તેથી ઉદ્ધરણના માધ્યમથી સાધન અને સાધ્ય વચ્ચેનો એટલે કે હેતુ અને પ્રતિજ્ઞા વચ્ચેનો સંબંધ સ્થાપી શકાયો છે. આ રીતે ઉપનય પ્રતિજ્ઞાની પૂરેપૂરી સાબિતિનું કામ કરે છે. તેથી આ ઉપનય તાર્કિક દષ્ટિએ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે.

'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતને આપણે સિદ્ધ કરવાનો છે આ વિષયને અનુસરીને થતો ઉપનય છે:

સીમંધર ભગવાનની પ્રગટ પરમાત્મદશા સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવનાર તેના અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવની મારામાં હાજરી છે.

હું અને સીમંધર ભગવાન એક જ જાતિના છીએ. સીમંધર ભગવાન પરમાત્મસ્વભાવી છે અને હું પણ તેના જેવો જ છું. સીમંધર ભગવાન અને હું એક જ પ્રકારના પરમાત્મસ્વભાવી છીએ. સીમંધર ભગવાને પોતાના પરમાત્મસ્વભાવનો સ્વીકાર અને આશ્રય કરીને તે સ્વભાવ જેવી જ પરમાત્મદશા પ્રગટાવેલી છે. મને મારા પરમાત્મસ્વભાવનો સ્વીકાર અને આશ્રય ન હોવાથી મારી વર્તમાન અવસ્થા પામરપણે પ્રવર્તે છે. પણ હવે હું સીમંધર ભગવાનની પરમાત્મ-દશાના આધારે તેમના પરમાત્મસ્વભાવનો અને તેમના પરમાત્મ-સ્વભાવને આધારે મારા પરમાત્મસ્વભાવનો સ્વીકાર કરું છું. સ્વભાવની અપેક્ષાએ ‘હું પરમાત્મા છું’ અને આ પરમાત્મસ્વભાવનો આશ્રય કરીને મારી પ્રગટ-દશામાં પણ હું પરમાત્મદશા પ્રગટ કરીશ, એવો મારો નિર્ણય છે.

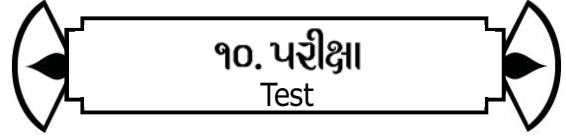
૫. નિગમન

અનુમાન દ્વારા તારવાયેલા ફલિત વિધાનની રજુઆતને નિગમન કહે છે.

નિગમનમાં ફરીથી પ્રતિજ્ઞા કે પક્ષનું વચન કહેવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રતિજ્ઞા વાક્ય દ્વારા જે વિધાન સાબિતિ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું તે વિધાન હવે સાબિત થઈ જાય છે. નિગમન દ્વારા વક્તા અને શ્રોતા અથવા ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે સંપૂર્ણ સંમતિ સઘાય છે. વક્તા અને શ્રોતા વચ્ચેના સંવાદનો સુખદ અંત નિગમન દ્વારા સંપન્ન થાય છે. આમ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે અનુમાનક્રિયાના આખરી અવયવ નિગમનું સ્થાન

અદ્વિતિય છે. અનુમાન ક્રિયાનું પરમરૂપ તે પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આપણા પ્રસ્તુત વિષયમાં ગુરુ નિગમન રજૂ કરીને શિષ્યને જણાવે છે કે, સીમંધર ભગવાન સાથે વ્યાપ્તિ સંબંધ ધરાવનાર પરમાત્મ-સ્વભાવ મારામાં છે એની આપણે ખાત્રી કરી છે. તેથી કોઈપણ શંકા અને ભ્રમણાથી મુક્ત થઈને ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતની સત્યતા સાબિત થાય છે.

ઉદ્દિષ્ટ વિધાન કે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ, તેના લક્ષણ વગેરે સંબંધી ખસ-ખોટા અને સારાસારનો નિર્ણય કરવો તેને પરીક્ષા કહે છે.

પરીક્ષાને ૧. મીમાંસા, ૨. કસોટી, ૩. વિચય, ૪. જિજ્ઞાસા જેવા નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે આ રીતે —

૧. પરીક્ષામાં ઈચ્છિત વિષય કે વિધાનની વિશેષ તપાસ અને સમાલોચના સમાયેલી હોવાથી તે એક મીમાંસા છે.
૨. પરીક્ષામાં સિદ્ધાંતોનો કસ કરવાની પ્રમાણભૂત પદ્ધતિ હોવાથી તેને કસોટી કહી શકાય છે.
૩. તેમાં નિર્ધારિત વિષયની વિવેકપૂર્વકની વિચારણા હોવાથી તે વિચય તરીકે પણ ઓળખાય છે.
૪. પરીક્ષામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની અને નવું જાણવાની ઈચ્છા સંકળાયેલી હોવાથી તે એક પ્રકારની જિજ્ઞાસા છે.

ઉદ્દિષ્ટ એટલે કે ઈચ્છિત કે નિર્ધારિત સિદ્ધાંતની સત્યતા સંબંધી યોગ્ય નિર્ણય તે પરીક્ષા છે. પરીક્ષામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ યુક્તિઓ પૈકી કઈ પ્રબળ છે અને કઈ નિર્બળ છે તે નક્કી કરવામાં આવે છે. નિર્ધારિત વિધાન કે સિદ્ધાંત સંબંધી અનેક મતપક્ષોની અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ હોય તેમાં કઈ ઠીક છે અને કઈ ઠીક નથી તેની પરખ પણ પરીક્ષાના આધારે છે. ટૂંકમાં નિર્ધારિત વિધાન કે સિદ્ધાંતની સંપૂર્ણ અને સર્વાંગીણ તપાસ તે જ પરીક્ષા છે.

જે સિદ્ધાંતોને હૃદયગત કરવા જરૂરી છે તેની પરીક્ષા અનિવાર્ય છે. પણ સ્વર્ગ-નરકનું સ્થાન અને સ્વરુપ જેવા આત્મહિત માટે અનાવશ્યક અને બિનપ્રયોજનભૂત બાબતોની પરીક્ષા કરવી જરૂરી નથી. વળી આવી બાબતો આપણા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય નથી તેમ જ તે યુક્તિ-અનુમાનાદિ ગોચર પણ નથી. પણ જે બાબત વિના આત્મહિતમાં એક ડગલુંય આગળ વધી શકાતું નથી અને જેની પરીક્ષા થઈ શકે છે તેવા પ્રયોજનભૂત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા શા માટે અને કઈ રીતે કરવી ? ?

ઉત્તર : પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોને હૃદયગત કરવાનું ફળ અલૌકિક અને અચિંત્ય છે. આ સિદ્ધાંતોને હૃદયગત કરવા માટે તેનો સ્વીકાર જરૂરી છે. આ સ્વીકાર માટે તેની પરીક્ષા જરૂરી છે. પરીક્ષા વિના કોઈ પણ સિદ્ધાંત ક્યારેય સ્વીકારી શકાતો નથી. લૌકિક વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા માટે તેનો પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરવો જરૂરી છે. તેમ પારમાર્થિક આત્મહિતના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા માટે તેની પ્રમાણાનુસારની પરીક્ષા જરૂરી છે.

આ પરીક્ષા કોઈ પણ પક્ષપાત, રાગદ્વેષ, મતપક્ષ વિના એકદમ સાવધાની પૂર્વક કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : અમે પરીક્ષા વિના ગુરુના ઉપદેશ કે શાસ્ત્રના કથનને પ્રમાણભૂત માનીને તેના પ્રરૂપિત સિદ્ધાંતોને સ્વીકારીએ તો શો વાંધો ?

ઉત્તર : લૌકિકમાં સામાન્યપણે આપણે આપણા હિતેચ્છુ વડીલોની સલાહ સ્વીકારતા હોઈએ છીએ પણ તે સલાહ આપણને જચતી પણ હોય છે. અને આપણને ન જચે તે બાબત સ્વીકારતા પણ નથી. તેથી આપણે આપણી સમજણ અનુસાર જ સ્વીકાર કરીએ છીએ. લોકમાં પણ કહેવાય છે :

સમજે તો અપને આપ, ન સમજવી શકે સગો બાપ.
આ તો લૌકિક બાબતની વાત થઈ કે જેનું પારમાર્થિક કોઈ મૂલ્ય કે પ્રયોજન નથી. પણ પારમાર્થિક પ્રયોજનભૂત અમૂલ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો હૃદયગત કરવા માટે તેની પરીક્ષા કરવી જરૂરી છે. બજારમાં ત્રણ રૂપિયાની તાવડી ખરીદવામાં પણ તેની ટકોરા મારીને પરીક્ષા કરીએ છીએ. કોઈ કન્યા સાથે વિવાહ-સંબંધ બાંધતા પહેલાં પણ તેની પૂરી તપાસ કરીને તે સંબંધ સ્વીકારીએ છીએ. તો અનાદિ સંસારના દુઃખોનો અભાવ કરાવી શાશ્વત સુખની શિવરમણી વરાવનાર સદ્ગુરુના વચનોની પણ પરીક્ષા કરીને તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

સદ્ગુરુના બિનપ્રયોજનભૂત વચનોને પરીક્ષા વિના આજ્ઞાનુસાર સ્વીકારીએ છીએ પણ તે માટે તે અગાઉ સદ્ગુરુની પણ પરીક્ષા કરેલી હોય છે. પરીક્ષા વિના કુળ પરંપરા અનુસારના દેવ-ગુરુને જ સાચા દેવ-ગુરુ માની લેવામાં કોઈ સાર નથી. દેવ-ગુરુને પણ પરીક્ષા કરીને જ સ્વીકારવાના હોય છે. ગુરુને સાચા માન્યા પછી તેના બિનપ્રયોજનભૂત કે ઓછા પ્રયોજનભૂત વચનોની

પરીક્ષા ન કરો અને આજ્ઞાનુસારી થઈને સ્વીકારો તે એક જુદી બાબત છે. પણ મહત્વના પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોની તો જરૂર પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. પરીક્ષાથી જ આપણું જ્ઞાન પ્રમાણ એટલે કે સત્ય અને સ્વીકાર્ય બને છે. પરીક્ષાના કારણે જ આપણે પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોને સારી રીતે સમજીને, સ્વીકારીને તેનું અનુસરણ કરી શકીએ છીએ એટલે કે પ્રમાણાનુસારી બની શકીએ છીએ. પણ પરીક્ષા વિના પ્રમાણાનુસારી બની શકાતું નથી. આચાર્યશ્રી ગુણભદ્રના શબ્દોમાં —

“જે શિષ્ય પરીક્ષા વિના માત્ર ગુરુના વચન અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને પ્રમાણાનુસારી માત્ર શિક્ષાનો ભાગ્યો નથી”

(કપાયપાહુડ : ૧/૧-૧/૩૨૨૩:૨/૭/૩)

પ્રશ્ન : તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરતાં ન આવડે તો શું કરવું ?

ઉત્તર : જેની જરૂરિયાત અને રુચિ હોય તેની પરીક્ષા આપમેળે આવડે છે.

લૌકિકમાં જેનું પ્રયોજન હોય તેની પરીક્ષા કરવામાં આપણે ક્યારેય ઊણા ઉતરતા નથી. દરેક ચીજને પરખીને જ પસંદ કરીએ છીએ. ક્યાંય છેતરાઈએ નહિ એવા પાકા હોઈએ છીએ. તો તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષામાં કેમ કાચા પડીએ ? આપણે કાચા પડીએ તો તેનો અર્થ એવો કે આપણને તેનું પ્રયોજન કે રુચિ નથી.

પ્રશ્ન : પ્રયોજન અને રુચિ હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવામાં અમે કાચા જ છીએ ?

ઉત્તર : આ જીવ કોઈની પરીક્ષા કરવામાં ક્યારેય કાચો હોતો નથી. પરંતુ તે માટેની જરૂરિયાત જણાવી જોઈએ. જરૂરિયાત જણાય તો તે માટેની રુચિ જાગે છે અને પોતાનો પ્રયત્ન તે માટે પ્રવર્તે છે. રુચિપૂર્વકનું પ્રવર્તન અદમ્ય ઉત્સાહ અને અપૂર્વ ઉમંગથી થાય છે અને તે કામ પાર પણ પડે છે. તેથી પ્રયોજન અને રુચિ હોવા છતાં પરીક્ષા કરવામાં કાચા છીએ તે વાત વ્યાજબી નથી.

કોમ્પ્યુટરની કોઈ સમજ કે જાણકારી ન હોય પણ તેની જરૂરિયાત ભાસે અને તે ખરીદવાનો પ્રસંગ આવે તો તે પહેલાં તે તેના વિષેની સઘળી માહિતિ મેળવી લેશે અને તેની ચકાસણી કરવાનું શીખી લેશે અને પછી તેની યોગ્ય રીતે ખરીદી કરશે. આ રીતે જેની જરૂરિયાત જણાય તેની પરીક્ષા પણ આવડી જાય છે. તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની કોઈ સમજ કે જાણકારી ન હોય પણ તેની જરૂરિયાત ભાસે અને તેને હૃદયગત થવું ઉપયોગી ભાસે તો તેની પરીક્ષા આવડી જાય છે. ખરેખર તો આપણે અઘરામાં અઘરી પરીક્ષા પણ કરી લઈએ છીએ અને પરીક્ષા કરવામાં કાચા હોતા નથી. હા, પરીક્ષા આપવામાં કાચા હોઈ શકીએ છીએ. અહીં પ્રકરણના અંતે પ્રશ્નો આપેલ છે તેના ઉત્તરો આપવા તે પણ પરીક્ષા જ છે. પણ તેમાં આપણે પૂરા સફળ થતાં નથી. કદાચિત્ સફળ થઈએ તો તે સિદ્ધાંતને આપણે પચાવી શકાતા નથી. આચરણમાં લાવી શકતા નથી. જીવનમાં અપનાવી શકતા નથી. તેથી સિદ્ધાંતો અનુસારનું જીવન જીવવાની ખરી પરીક્ષામાંથી પાર થતા નથી અને કાચા રહીએ છીએ. આ ક્યાશ રાખવી ન હોય તો તે માટે પણ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરતાં શીખવું પડશે. જો આવી પરીક્ષા આવડશે તો સિદ્ધાંતોને સ્વીકારીને હૃદયગત કરી શકશું અને તે હૃદયગત થશે તો સિદ્ધાંત અનુસારનું

જીવન પણ આપ મેળે આવશે અને તેથી જીવનની ખરી પરીક્ષામાંથી પણ પાર ઉતરીશું. અને તો જ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવામાં સફળ થયા કહેવાશું.

પ્રશ્ન : તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની પરીક્ષા કરવામાં સફળ થયા છીએ તે કેમ ખબર પડે ?

ઉત્તર : સિદ્ધાંત અનુસારનો દૃઢ નિશ્ચય થાય અને ત્યારપછી તે નિશ્ચય અનુસારનો ભાવ ભાસે તો સમજવું કે આપણે સિદ્ધાંતની પરીક્ષા કરવામાં સફળ થયા છીએ. સિદ્ધાંત અનુસારનો નિર્ણય કે ભાવભાસન ન થાય તો પરીક્ષા બરાબર થઈ શકી નથી તેમ જાણવું.

બજારમાંથી જોઈ તપાસીને કેરી ખરીદી પણ ઘેર આવીને રસ કાઢવા બેઠા તો બધી બગડી ગયેલી નીકળી તો આપણને પૂરી તપાસ કરતાં આવડી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરીએ, તેની પરીક્ષા કરીએ અને અન્યને તેનો ઉપદેશ પણ આપીએ. તે સિદ્ધાંતો આત્મસાત્ થઈ ગયા છે તેવો મિથ્યા અભિપ્રાય સેવીએ. કોઈ પૂછે કે તમે કોણ છો ? તો તુરત જ જવાબ આપીએ કે 'હું પરમાત્મા છું' પરંતુ અંદરમાં પોતાને આ પરમાત્માપણું ભાસે નહિ. પોતે જ અનંત સુખાદિ ગુણોનો ભંડાર છે તે ભાસે નહિ અને તેથી પોતાના સુખાદિ માટે બહારમાં ફાંફા માર્યા કરે. પોતાની પૈસા પાછળની દોટ, વિષયોની માંગણી, સુવિધાઓની શોધ વગેરેમાં કોઈ ફેર ન પડે તો તેને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો બેઠા નથી. 'હું પરમાત્મા છું'નો નિર્ણય કે ભાવભાસન નથી અને આવો નિર્ણય નથી તો તેણે તેની પરીક્ષા કરી નથી. તેથી જ્યાં સુધી આવો નિર્ણય અને તે અનુસારનો ભાવ ન ભાસે ત્યાં સુધી પરીક્ષાની પ્રક્રિયા બરાબર ચાલુ રાખવી.

પ્રશ્ન : પરીક્ષા તો બરાબર કરતાં હોય તેમ છતાં નિર્ણય ન થાય કે ભાવ ન ભાસે તો શું કરવું ?

ઉત્તર : જે દાખલાની રકમ જ ખોટી હોય તેના ઉકેલ માટે ગમે તેટલી માથાકૂટ કરવા છતાં તેનો કોઈ ઉકેલ જ મળતો નથી. તેમ જે સિદ્ધાંત જ અસત્ય હોય તે અનુસારના નિર્ણય માટે તે સિદ્ધાંતની સઘળી પરીક્ષા કરવા છતાં તે અનુસારનો નિર્ણય આવતો જ નથી. આ જગતનો કર્તા-હર્તા કોઈ પરમાત્મા છે એવા કલ્પિત સિદ્ધાંતની કોઈ પરીક્ષા થઈ શકતી નથી અને તે અનુસારનો નિર્ણય કે ભાવભાસન થતું નથી. માત્ર અંધશ્રદ્ધાથી આજ્ઞાનુસારી બનીને જ તેનો સ્વીકારવાનું રહે છે. પરંતુ જૈન સિદ્ધાંતો એવા નથી. તે કોઈ સરાગી ^૯અલ્પજ્ઞ દ્વારા પ્રરૂપિત નથી. પણ વીતરાગ ^{૧૦}સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રરૂપિત છે. તેથી જૈન સિદ્ધાંતો પરમ સત્ય હોય છે. અને કોઈપણ પરીક્ષામાંથી પાર ઉતરે એવા હોય છે. અને પરીક્ષામાંથી પાર ઉતરેલા સિદ્ધાંત અનુસારનો નિર્ણય અને ભાવભાસન થાય જ છે. પરીક્ષા કરવા છતાં સિદ્ધાંત અનુસારનો નિર્ણય ન થતો હોય તો પરીક્ષા કરવામાં જ કોઈ કયાશ કે દોષ હોય છે. અથવા આપણી પરીક્ષા તેની પદ્ધતિ અનુસારની હોતી નથી. તેથી જ્યાં સુધી યથાર્થ અને દૃઢ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી પરીક્ષા ચાલુ જ રાખવી.

પ્રશ્ન : પોતાનો નિર્ણય યથાર્થ અને દૃઢ છે તે કેમ ખબર પડે ?

ઉત્તર : નિર્ણય અનુસારનો ભાવ ભાસે અને તે મુજબ પ્રવર્તન થાય તો પોતાનો નિર્ણય યથાર્થ અને દૃઢ છે તેમ કહેવાય.

કોઈ બાળક માતાથી વિખૂટો પડી ગયેલ હોય અને અનાથાશ્રમમાં ઉછરતો હોય પછી કેટલાંક

સમય પછી તેને માતાની ભાળ મળે અને તે માતાને જોતાં જ તેને વળગી જાય તો તેનો માતા સાથે સંબંધીનો નિર્ણય યથાર્થ કહેવાય. પણ કોઈ દારૂડિયો માતાને માતા કહે પણ માતા સાથે પત્નિ જેવો વ્યવહાર કરવાની કોશિશ કરે તો તેનો માતા સંબંધી નિર્ણય યથાર્થ નથી.

પોપટને પાઠ ભણાવ્યા હોય કે બિલાડી આવે ત્યારે ઊડી જવું; પણ જ્યારે બિલાડી આવે ત્યારે બોલવા માંડે કે બિલાડી આવે ત્યારે ઊડી જવું પણ ખરેખર ઊડી ન જાય તો તેનો બિલાડી વિષેનો નિર્ણય યથાર્થ નથી પણ નિર્ણયાભાસ છે. પણ ઊંદર બિલાડીને જોઈને તુરત જ ભાગી જાય તો તેને બિલાડી સંબંધીનો નિર્ણય યથાર્થ કહેવાય.

‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતનો પોતાને નિર્ણય છે તેમ પોતે માનતો હોય પણ અંદરમાં પોતાને પોતાનું પરમાત્મપણું ભાસતું ન હોય અને પોતાનું પ્રવર્તન પરમાત્માને શોભે એવું ન હોય તો પોતાનો નિર્ણય યથાર્થ અને દઢ નથી.

ઉપરોક્ત આધારે નિર્ણય અનુસારનો ભાવ ન ભાસે અને તે મુજબનું પ્રવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી આપણો નિર્ણય યથાર્થ અને દઢ નથી તેમ જાણવું; તેથી નિર્ણયની યથાર્થતા અને દઢતા માટે જે તે સિદ્ધાંતની પદ્ધતિસરની પરીક્ષા ચાલુ જ રાખવી.

પ્રશ્ન : તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ કઈ છે ?

ઉત્તર : તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા પ્રમાણ વડે થાય છે. સિદ્ધાંતો સંબંધી સંપૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન શંકા અને ભ્રમણાથી મુક્ત હોય છે.

આ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકારે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી થતા પ્રમાણને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને

પરોક્ષ જ્ઞાનથી થતા પ્રમાણને પરોક્ષ પ્રમાણ કહે છે. ‘હું પરમાત્મા છું’ જેવો પારમાર્થિક સિદ્ધાંત આપણા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય નથી અને પરોક્ષ જ્ઞાનનો વિષય છે. પરોક્ષ જ્ઞાન એ જ પરોક્ષ પ્રમાણ છે. પરોક્ષ પ્રમાણમાં ૧. આગમ પ્રમાણ ૨. પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ ૩. યુક્તિ પ્રમાણ ૪. અનુમાન પ્રમાણ જેવા પ્રમાણનો સમાવેશ છે. આપણે અનુમાન અને યુક્તિની ચર્ચા અગાઉ કરી ગયા છીએ. અહીંયા આપણે આગમ પ્રમાણ અને પરાપર ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણ વિશે વિચારશું.

૧. આગમ પ્રમાણ

આગમ એટલે કે તીર્થંકર-ગણાધર-આચાર્યની પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા એવા મૂળ સિદ્ધાંતોને આગમ કહે છે. આગમ વડે પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતને આગમ પ્રમાણ કહે છે.

આગમનું એટલે કે અલ્પજ્ઞને અગમ્ય એવા આત્માનું જ્ઞાન કરાવે તે આગમ છે. આગમ્યતે ઈતિ આગમઃ એ સૂત્ર અનુસાર આત્માનું આ જ્ઞાન આગમ્યતે એટલે કે ચોતરફથી સંપૂર્ણપણે કરાવનાર તે આગમ છે.

આગમમાં વીતરાગ સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રરૂપિત સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે. તેનાં વચનો પૂર્વાપર અવિરોધી, પક્ષપાત રહિત, ન્યૂનતા-અધિકતા રહિત, વિપરીતતા રહિત અને વસ્તુના યથાતથ્ય સ્વરૂપને પ્રકાશનારા હોય એવા પરમ સત્ય હોય છે. આ રીતે આગમ એ એક સાચું જ્ઞાન હોવાથી તેના દ્વારા પ્રરૂપિત સિદ્ધાંતોને આગમ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

આગમને પ્રમાણ માનતા પહેલા તેની પરીક્ષા કરવી જરૂરી છે. આત્મહિતકારી વીતરાગતાના

પોષક વચનોને આધારે આગમની પરીક્ષા છે. વીતરાગતાની કસોટીમાંથી પાર ઉતરનાર આગમ એ પ્રમાણ છે. પ્રમાણભૂત આગમ પોતે જ પોતા દ્વારા પ્રરૂપિત સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવાનું કહે છે. અને તે પરીક્ષાની વિધિ પણ બતાવે છે.

કોઈ પણ સિદ્ધાંતની પરીક્ષા તે સૌ પ્રથમ આગમ વડે પ્રમાણિત છે કે નહિ તેના આધારે હોય છે. આપણા પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત 'હું પરમાત્મા છું' નું પ્રતિપાદન બધાં જ જૈનાગમોએ એકી અવાજે કર્યું છે. આ પરમાત્માને જુદી જુદી જગ્યાએ કારણપરમાત્મા, કારણસમયસાર, જ્ઞાયકભાવ, પરમપારિણામિકભાવ, શુદ્ધ-સ્વભાવ, શુદ્ધાત્મા, શુદ્ધનય જેવા જુદા-જુદા નામોથી કહ્યો છે, પણ તે બધાં સમાનાર્થી છે. અને એક જ પરમાત્મસ્વભાવને જ પ્રકાશનારા છે. આ રીતે 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંત આગમ દ્વારા પ્રતિપાદિત હોવાથી તે આગમ પ્રમાણ છે.

૨. પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ

પરમગુરુ અને અપરગુરુ સુધીના ગુરુઓની પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ઉપદેશથી પ્રતિપાદિત અને પ્રમાણિત સિદ્ધાંતોને પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ કહે છે.

પરમગુરુ એટલે તીર્થંકર ભગવાન અને અપરગુરુમાં પરમગુરુ સિવાયના ગણધર-આચાર્યની પરંપરાથી લઈને પોતાના સાક્ષાત્ ઉપકારી ધર્માત્મા સુધીના બધાંનો સમાવેશ છે.

પરમગુરુ અને અપર ગુરુઓની પરંપરાને પરાપર ગુરુ કહેવાય છે.

જે સિદ્ધાંત પરમગુરુની દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રતિપાદિત હોય અને તેમની પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા બીજા અપરગુરુઓ પણ પોતાના ઉપદેશમાં તે જ સિદ્ધાંતને ફરમાવીને તેના સત્યપણાની સાક્ષી પૂરતા હોય તે સિદ્ધાંતને પરાપર ગુરુના ઉપદેશરૂપ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે.

શાસનનાયક તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર અને વિહરમાન તીર્થંકર સીમંધરાદિ વડે 'હું પરમાત્મા છું' તે સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન થયેલ છે. તેમની પરંપરામાં થયેલ ગૌતમાદિ ગણધર, કુંદકુંદાદિ આચાર્યો અને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી જેવા પ્રત્યક્ષ ઉપકારી સુધીના દરેક ધર્માત્માઓએ 'હું પરમાત્મા છું' તે સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરી તેની સત્યતાની સાબિતિ આપી તે સિદ્ધાંતને અનાદિની પરંપરાથી આજ સુધી પ્રવર્તાવ્યો છે. તેથી 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંત પરાપર ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણથી પ્રમાણભૂત છે.

૧. આગમ પ્રમાણ અને ૨. પરાપર ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણ પછી સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા માટે ૩. યુક્તિ પ્રમાણ ૪. અનુમાન પ્રમાણ છે. યુક્તિ અર્થાત્ વ્યાસિ અને અનુમાનની ચર્ચા આ અગાઉ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવતી નથી. પણ તે અનુસાર પરીક્ષા માટે પણ તેનો પ્રયોગ કરવો. તત્ત્વ-જ્ઞાનના કોઈ પણ સિદ્ધાંતની આ ચારેય પ્રકારના પ્રમાણો દ્વારા સર્વાંગીણ પરીક્ષા કરવાથી તે પરીક્ષાનું ફળ ભાવભાસન આવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરતાં ન આવડે તો શું કરવું ?

જેની જરૂરિયાત અને રુચિ હોય તેની પરીક્ષા આપમેળે આવડે છે. લૌકિકમાં જેનું પ્રયોજન હોય તેની પરીક્ષા કરવામાં આપણે ક્યારેય ઊણા ઉતરતા નથી. દરેક ચીજને પરખીને જ પસંદ કરીએ છીએ. ક્યાંય છેતરાઈએ નહિ એવા પાકા હોઈએ છીએ. તો તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષામાં કેમ કાચા પડીએ ? આપણે કાચા પડીએ તો તેનો અર્થ એવો કે આપણને તેનું પ્રયોજન કે રુચિ નથી.

(પ્રકરણ-૫ : 'હું પરમાત્મા છું' સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનો ક્રમ પાના નંબર ૧૧૯માંથી)

૧૧. ભાવભાસન Appearance of reality

જે તે સિદ્ધાંતનો ભાવ બરાબર ભાસવો તેને ભાવભાસન કહે છે.

કોઈપણ વિધાન કે સિદ્ધાંતનો આશય, હેતુ, પ્રયોજન કે તાત્પર્યને તેનો ભાવ કહે છે. આવો ભાવ બરાબર ભાસવો એટલે કે તેનો પ્રતીતિ, વિશ્વાસ, ભરોસો કે શ્રદ્ધાનપૂર્વક સ્વીકાર થવો તે ભાવભાસન છે. આવું ભાવભાસન જે તે સિદ્ધાંતની પરીક્ષાપૂર્વક જ થાય છે. જે તે સિદ્ધાંતની પરીક્ષા વિના જે તે સિદ્ધાંત સંબંધી ભાવભાસન ક્યારેય થતું નથી.

પ્રશ્ન : સિદ્ધાંતની પરીક્ષા વિના તેનું ભાવભાસન કેમ થતું નથી ?

ઉત્તર : પરીક્ષાના કારણે જ સિદ્ધાંત સંબંધી નિર્ણયાત્મક દૃઢતા આવે છે. અવાયથી અનુમાન સુધીના જ્ઞાનના કારણે જે તે સિદ્ધાંતનો નિર્ણય તો હોય જ છે. પરંતુ આ નિર્ણયની પરિપક્વતા, મજબૂતાઈ કે દૃઢતા પરીક્ષાના કારણે જ થાય છે. પરીક્ષાપૂર્વકનો નિર્ણય એવો નિઃશંક બને છે કે ચૌદ બ્રહ્માંડ ફરી જાય તોય પોતાના નિર્ણયમાંથી પાછો ફરતો નથી. બીજા લોકો તે સિદ્ધાંત સંબંધી ગમે તે વાત કરે, તેની નિંદા કરે, તેની હાંસી ઉડાવે અને બીજા કોઈ તેને માન્ય ન રાખે તોપણ તે તેને મજબૂત રીતે વળગી રહે છે. તે પરીક્ષાનું પરિણામ છે. પરીક્ષા વિના બીજા કોઈ પ્રકારે આવી દૃઢતા આવતી નથી. સિદ્ધાંત સંબંધી નિર્ણયની આવી દૃઢતા આવ્યા પછી જ તે અનુસારનું ભાવભાસન થાય છે.

પ્રશ્ન : અમને તો પરીક્ષા વિના પણ સિદ્ધાંત સંબંધીનો

દૃઢ નિર્ણય અને તે અનુસારનું ભાવભાસન થાય છે ?

ઉત્તર : સિદ્ધાંત સંબંધીનો યથાર્થ અને દૃઢ નિર્ણય કરવો તેનું જ નામ પરીક્ષા છે. પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતો અપરિચિત અને અપ્રત્યક્ષ હોય છે. પરીક્ષા વિના તેનો નિર્ણય બરાબર બેસતો નથી. વળી મનુષ્યનું મનોવિજ્ઞાન જ એવું છે કે તે પરીક્ષા વિના પ્રયોજનભૂત બાબતને સ્વીકારતો જ નથી. તેથી પરીક્ષા વિના સિદ્ધાંત સંબંધીનો દૃઢ નિર્ણય હોય એમ માનવું ઠીક નથી. અને દૃઢ નિર્ણય વિના તેનું ભાવભાસન પણ બનતું નથી.

‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતને પરીક્ષા વિના કોઈ મહાપુરુષના કહેવાથી સ્વીકારી લીધો છે. પછી ક્યારેક તે જ મહાપુરુષ અથવા બીજો કોઈ મહાપુરુષ એમ કહે છે કે, અરે ભાઈ ! પરમાત્મામા તો આ સીમંધર ભગવાન છે, તું તો પામર છે. તો આપણે ^{૧૧}અવઢવમાં પડી જશું. આ એકબીજાની વિરુદ્ધની બે બાબતમાંથી કઈ બાબત સાચી તેનો નિર્ણય થઈ શકશે નહિ. પણ જો પરીક્ષા કરેલ હશે તો બરાબર ભાસણે કે હું પર્યાય અપેક્ષાએ પામર હોવા છતાં દ્રવ્યસ્વભાવથી પરમાત્મા જ છું. દ્રવ્ય-સ્વભાવ જ પોતાનું કાયમી સ્વાભાવિક સહજ સ્વરૂપ હોવાથી અને તેના આશ્રયે જ પરમાત્મદશા પ્રગટતી હોવાથી મારે પોતાને પલટતી પર્યાયને બદલે ટકતા દ્રવ્યસ્વભાવપણે જ સ્વીકારવો જોઈએ. અને તે રીતે હું પરમાત્મા જ છું, એનો યથાર્થ અને દૃઢ નિર્ણય આવે છે. આવા નિર્ણયના પરિણામે જ ભાવભાસન થાય છે.

પ્રશ્ન : પરીક્ષાપૂર્વકનો નિર્ણય અને ભાવભાસનમાં શો ફેર છે ?

ઉત્તર : પરીક્ષાપૂર્વકના નિર્ણયમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વકની શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકા છે. ભાવભાસનમાં

મતિ-શ્રુતજ્ઞાન ઉપરાંત શ્રદ્ધાનની પણ ભૂમિકા છે. પરીક્ષાપૂર્વકનો નિર્ણય થયા પછી તે નિર્ણય અનુસારનો ભાવ ભાસવો એટલે કે તે નિર્ણય અનુસારનો વિશ્વાસ, ભરોસો, પ્રતીતિ કે શ્રદ્ધાન થવું તે ભાવભાસન છે.

પરીક્ષામાં તેની પ્રક્રિયા કે પદ્ધતિ હોય છે જ્યારે ભાવભાસનમાં સિદ્ધાંત સંબંધીની માન્યતા કે અભિપ્રાય હોય છે.

જે સંબંધીનું ભાવભાસન હોય તે સંબંધી કાર્ય પાર પડે છે. ભાવભાસન વિના તે કામગીરી પાર પડતી નથી.

પ્રશ્ન : શા માટે ભાવભાસન વિનાની કામગીરી પાર પડતી નથી.

ઉત્તર : દુકાનની પેઢીના મહેતાજીને શેઠ કોઈ કામગીરી સોંપે પણ તેને તેનો ભાવ ભાસે તો તે પાર પાડે નહિતર પાર પાડી ન શકે. શેઠ મહેતાજીને કહે કે એક લાખ રૂપિયાની આજે જ જ વ્યવસ્થા કરવાની છે. જાઓ, બેંકમાં જઈને રકમ લઈ આવો. મહેતાજી બેંકમાં જાય અને પૂરી બેલેન્સ ન હોવાથી ખાલી હાથે પાછા ફરે તો તે કામને પાર પાડી શક્યા નથી. અહીં તેમને શેઠના કહેવાનો ભાવ બરાબર ભાસ્યો નથી. પણ જો તેમને શેઠના કહેવાનો ભાવ બરાબર ભાસ્યો હોય તો તેઓ બેંકમાંથી જેટલી રકમ ઉપાડી શકાય તેટલી ઉપાડીને બાકીની રકમ ઉઘરાણી કરીને, ઉછીના લાવીને કે બીજી કોઈ રીતે પૂરી કરીને એક લાખ રૂપિયા સાથે પાછા ફરે તો તેણે કામ પાર પાડ્યું કહેવાય.

છોકરો બી.કોમ. ભણ્યો હોય પણ દુકાનનું નામું લખતાં ન આવડે તો તેને ભણતરનો ભાવ ભાસ્યો નથી. એટલે કે તે ભણ્યો છે પણ ગણ્યો નથી.

'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતનો ભાવ બરાબર ભાસ્યો હોય તો પર્યાયદષ્ટિ ટળી દ્રવ્યદષ્ટિ થાય, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન થાય, સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતા અને સમ્યક્ત્વ સુધીની પ્રાપ્તિ પણ થાય. પણ આવું થતું નથી તો તેનો ભાવ બરાબર ભાસ્યો નથી.

પ્રશ્ન : સિદ્ધાંતનો ભાવ બરાબર ભાસે તે માટે શું કરવું ?

ઉત્તર : પરીક્ષાપૂર્વકના દૃઢ નિર્ણયના ફળમાં જ બરાબર ભાવ ભાસે છે. જો ભાવભાસન બરાબર ન થતું હોય તો સિદ્ધાંતની પરીક્ષા કરવામાં જ પોતાની કોઈ કચાશ, અધૂરાશ, ખામી કે બીજો કોઈ દોષ હોઈ શકે. તેથી પરીક્ષા કરવામાં થતા પોતાના દોષોને સુધારીને જ્યાં સુધી ભાવભાસન ન થાય ત્યાં સુધી પરીક્ષાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ રાખવી.

સિદ્ધાંતના ભાવ અનુસારનું શ્રદ્ધાન થઈ તેનો સ્વીકાર આવે ત્યારે બરાબર ભાવભાસન થયું છે તેમ કહેવાય પણ સિદ્ધાંતનાં ભાવ અનુસારનું કોઈ શ્રદ્ધાન ન થાય કે તેનો કોઈ સ્વીકાર ન આવે તો ભાવભાસન થયું નથી તેમ કહેવાય. ઘણું આવડતું હોય, ઘણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ હોય પણ ભાવભાસન ન હોય તો તેનું ફળ નથી અને ભલે પ્રયોજનભૂત થોડુંક જ જાણતો હોય પણ ભાવભાસન છે તો તેનું ફળ છે.

પ્રશ્ન : ભાવભાસનથી જરૂર આવે છે તે બાબત ઉદાહરણ આપીને સમજાવો ?

ઉત્તર : તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમ્ સમ્યગ્દર્શનમ્ ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર : અધ્યાય ૧, સૂત્ર-૨)

એ સૂત્ર અનુસાર તત્ત્વોનાં શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. અહીં શ્રદ્ધાનનો અર્થ તેનો ભાવ ભાસવો તે છે. અગીયાર ^{૧૨} અંગનો પાઠી હોય પણ તત્ત્વનો ભાવ ન ભાસે તો તે અજ્ઞાની જ રહે છે.

શિવભૂતિને પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોનું બહું ઓછું જ્ઞાન હતું. તેમના જ્ઞાનનો ક્ષયોમશમ ઘણો ઓછો હતો અને જ્ઞાનની ^{૧૩}ઋદ્ધિ બિલકુલ નહોતી. તોપણ ભાવભાસનના આધારે તેમણે સમ્યક્ત્વથી માંડીને સિદ્ધદશા સુધીની પ્રાપ્તિ કરી. આ ઉપરથી ભાવભાસનથી જ ફળ આવે છે તે બાબત સમજી શકાય છે.

ભાવભાસન પછી થતું ભાવભાસનનું સીધું ફળ સવિકલ્પ સ્વ-સંવેદન છે. તેની ચર્ચા હવે કરવામાં આવે છે.

જે તે સમ્યક્ સિદ્ધાંતના ભાવ અનુસારની લાગણી, કે અનુભવ (Feeling)ને સંવેદન કહે છે.

‘હું પરમાત્મા છું’ જેવા સમ્યક્ સિદ્ધાંતના વેદનને સંવેદન કહે છે. આ સંવેદન તેના નિયત ક્રમાનુસાર ભાવભાસનપૂર્વક હોય છે. સંવેદનના કારણે જે તે સિદ્ધાંતનું સ્ફૂરણ, ભાન કે પ્રતીતિ પ્રવર્તે છે. તેના કારણે તે સિદ્ધાંત ત્યાર પછી હૃદયગત થાય છે.

જે બાબતનું સંવેદન હોય તે જ બાબત હૃદયગત થાય છે. સંવેદનના કારણે જે તે બાબતમાં મારાપણાં કે પોતાપણાંની લાગણી કે અનુભવભાવ હોય છે. આવા અનુભવના કારણે તે બાબત આત્મસાત્ કે હૃદયગત થાય છે.

અનાદિ અજ્ઞાની જીવને ‘હું પામર છું’, ‘હું પરના કાર્યને કરી શકું છું’, ‘પર વિષયના ભોગવટાથી મને સુખ મળે છે.’ જેવી મિથ્યા માન્યતાઓનું સંવેદન હોય છે; તેથી તેને તે બાબત હૃદયગત કે

આત્મસાત્ હોય છે. પણ તેને ‘હું પરમાત્મા છું’, ‘હું પરના કાર્યને કરી શકતો નથી’, ‘મારું સુખ મારામાં જ છે અને પરવિષયોમાં નથી’ જેવા સમ્યક્ સિદ્ધાંતોનું સંવેદન હોતું નથી. અને તેથી તે બાબત આત્મસાત્ કે હૃદયગત હોતી નથી. અજ્ઞાની જીવને ‘આ શરીર તે હું છું, આ દીકરો મારો છે, આ મકાન મારું છે’ વગેરે પ્રકારે પરપદાર્થમાં જ પોતાપણું કે મારાપણું તેમાં તે પ્રકારના વેદનના કારણે હોય છે. પોતાપણાં કે મારાપણાંના વેદનના કારણે તે બાબત આત્મસાત્ પણ હોય છે.

જે પ્રકારનો ભાવ ભાસે તે પ્રકારનું વેદન થાય છે. વેદનના કારણે તે સંબંધી માન્યતા, અભિપ્રાય, પ્રતીતિ, વિશ્વાસ કે શ્રદ્ધાન એકદમ દૃઢ બને છે અને તેથી તે બાબત હૃદયગત થાય છે. લૌકિક દષ્ટાંતથી આ સમજીએ તો કોઈ વડીલોપાર્જિત મિલકતમાં મારાપણાંની ખાસ લાગણી હોતી નથી. પણ પછી ભાઈઓ ભાગની વહેંચણી થતા કોઈ મિલકત પોતાના ભાગમાં આવે તો ત્યાર પછી તે મિલકતમાં મારાપણાંનો ભાવ ભાસે છે. તેથી તેમાં આ મારી મિલકત છે તેવું વેદન આવે છે. વેદનના કારણે મકાનને નુક્ષાન થતા મારું નુક્ષાન થયું અને મકાનની કિંમત વધતા પોતાનું મૂલ્ય વધ્યું એવું લાગે છે. આવા પ્રકારના વેદનના કારણે તે મિલકતમાં મારાપણાંનું શ્રદ્ધાન એકદમ દૃઢ બને છે અને તે મિલકત મારી છે તે બાબત પણ હૃદયગત બને છે.

ઉપરોક્ત લૌકિક દષ્ટાંત પારમાર્થિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને પણ તે જ રીતે લાગુ પડે છે. આ મનુષ્ય પોતાને આત્મા તો માનતો હતો પણાણ કોઈ સદ્ગુરુના સદ્ગુપદેશના પ્રતાપે હું સામાન્ય આત્મા નથી પણ પરમાત્મા છું તે બાબત

જાણવામાં આવી. પરીક્ષાપૂર્વકના દૃઢ નિર્ણય અને ભાવનાભાસના કારણે પોતાને 'હું પરમાત્મા છું' તે પ્રકારની લાગણી કે અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારના સંવેદનના પરિણામે પોતાનું પરમાત્મપણા સંબંધી શ્રદ્ધાન એકદમ મજબૂત બને છે અને તેથી 'હું પરમાત્મા છું' એવો સિદ્ધાંત હૃદયગત થાય છે. જેના પરિણામે સમ્યક્ત્વની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ સહિતની સ્વાત્માનુભૂતિ એ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન છે. પણ સમ્યક્ત્વ પહેલાં પણ જે સંવેદન હોય છે તે સવિકલ્પદશાનું હોય છે. પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું તે અગાઉથી જ પોતાના પરમાત્મસ્વભાવનું આવું સવિકલ્પ સ્વસંવેદન રહ્યા કરતું હતું. આ સંવેદનના આધારે જ તેઓ સમ્યગ્દર્શન હવે કેટલું દૂર છે તે હાથ બતાવીને કહી શકતા હતા. પૂજ્ય બહેનશ્રીના કહેવા અનુસાર નિર્વિકલ્પ સંવેદન ^{૧૪}કિશનલાઈટના પ્રકાશ જેવું ઝળહળતું હોય છે અને સવિકલ્પ સંવેદન કોડીયાના પ્રકાશ જેવું ઝાંખું હોય છે. પણ સિદ્ધાંત સંબંધી આવા સવિકલ્પ સંવેદન વગર તે સિદ્ધાંત હૃદયગત થઈ શકતો નથી.

પરમાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ માટે 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતનું હૃદયગતપણું અનિવાર્ય છે. આવા હૃદયગતપણાં માટે તેનું સંવેદન જરૂરી હોય છે. ખરેખર આવા સંવેદનના કારણે જ આત્મપ્રાપ્તિની નજીક પહોંચી શકાય છે. આ બાબત પૂજ્ય બહેનશ્રી નીચેના શબ્દોમાં કહે છે —

^{૧૬}આ રહ્યો હું રવભાવથી જ્ઞાયક (એટલે કે પરમાત્મા) એમાં બધુંય સમાય જાય છે.

હું જ્ઞાયક છું, હું જ્ઞાયક છું, હું જ્ઞાયક છું. એમ વિહલ્પરૂપે જઈ,

વિચારરૂપે જઈ પણ વેદનરૂપે પ્રતિતી તે જાણી શકું પાત્ર છે. કૃતકૃત્ય જ્ઞાયકતા વેદનપૂર્વક પર્યાયમાત્રની ઉપેક્ષા તે આત્મપ્રાપ્તિ માટેની પાત્રતા છે. ^{૧૭}

(પૂજ્ય બહેનશ્રીની તત્ત્વચર્ચાના આધારે)

૧૩. હૃદયગતપણું Consciousness

સંવેદનપૂર્વક થતા આત્મસાત્પણાને હૃદયગતપણું કહે છે.

ભાવભાસનના કારણે સંવેદન અને સંવેદનના કારણે આત્મસાત્પણું આવે છે. આત્મસાત્પણું એટલે કે તદ્દન પોતા જેવું, પોતે જ હોય તેવું કે પોતાની સાથે તન્મય કે એકરૂપ હોવું તે છે. કોઈ પણ સિદ્ધાંત આત્મસાત્ થતાં તે હૃદયગત થયો એમ કહેવાય. હૃદયગતપણાના કારણે જ તે સિદ્ધાંત પોતાના હૃદયમાં કે અંતરમાં બરાબર બેઠેલોહોય છે.

જે બાબત હૃદયગત હોય તે બાબત સંબંધી પોતાપણું, મારાપણું, કર્તાપણું, ભોક્તાપણું કે અન્યપણું યથાયોગ્યપણે પ્રતિભાસે છે. જેમ કે 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંત હૃદયગત થતાં પોતે પોતાને પરમાત્મપણે, પોતાના જ્ઞાનાદિ અનંતગુણોને મારાપણે, પોતાની વીતરાગી-દશાનો પોતે કર્તાપણે, પોતાના અતીન્દ્રિય આનંદનો પોતે ભોક્તાપણે, તેમજ જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યકર્મ, રાગાદિ ભાવકર્મ અને શરીરાદિનોકર્મને અન્યપણે પ્રતિભાસે છે.

જે સિદ્ધાંત હૃદયગત થયો હોય તે અનુસારનું આચરણ આપમેળે આવે છે અને આચરણના કારણે

તે પ્રકારનું ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય જ છે. ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતનું હૃદયગતપણુ થતા પોતાનું આચરણ પરમાત્મસ્વભાવને શોભે એવું થાય છે. અને તેથી પરમાત્મદશા પ્રગટ કરવાના માર્ગે પોતાનું પ્રયાણ શરૂ થાય છે. અને કેટલાંક સમય પછી તેવી પરમાત્મદશા પ્રગટ પણ થાય છે.

જે બાબત કે સિદ્ધાંત જેટલા અંશે અને જે પ્રકારે હૃદયગત થાય તે અનુસાર જ તેનું ફળ આવે છે. હૃદયગત થયા વિના તેનું કોઈ ફળ સંભવતું નથી. ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનું ફળ મહાન છે. સમ્યક્ત્વથી માંડીને સિદ્ધદશાની પ્રાપ્તિ તેના કારણે હોય છે. પણ તે માટે સિદ્ધાંતનું હૃદયગતપણું જરૂરી છે. અજ્ઞાની જીવને ‘હું પરમાત્મા છું’ને બદલે ‘હું પામર છું’ તેવી બાબત હૃદયગત હોય છે. તેથી તે પોતાને પોતાપણે પામર મનુષ્યપણે જાણે છે. આ સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર, સત્તા-સંપત્તિ વગેરે મારાં છે તેમ સ્વીકારે છે, પોતાને પરપદાર્થોનો કર્તા પ્રતિભાસે છે, પરવિષયોનો ભોક્તા અનુભવે છે, તેમ જ પરમાત્મા હું નથી પણ મારાથી અન્ય છે તેમ માને છે. આવી મિથ્યા માન્યતાના હૃદયગતપણાંનું ફળ સંસાર અને તેનાં દુઃખો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો જે સિદ્ધાંત હૃદયગત થાય તે અનુસારની પોતાની અંતરંગ પરિણતિ સમૂળગી બદલાઈ જાય છે. આવી પરિણતિનો ફેર ન પડે તો તે સિદ્ધાંત હૃદયગત થયો ન કહેવાય. ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંત હૃદયગત થતાં પોતાનું

જીવન પરમાત્માને શોભે એવું થાય છે. પોતાની પર્યાયદષ્ટિ ટળી દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થો સાથેની એકત્વબુદ્ધિ ટળી જાય છે. ભલે ચારિત્રની નબળાઈને કારણે શરીર પ્રત્યેનું લક્ષ અને શારીરિક પ્રવૃત્તિ હોય તોપણ અંતરંગ શ્રદ્ધાન અપેક્ષાએ તો હું શરીરથી ભિન્ન, સંયોગોથી ભિન્ન, રાગાદિ વિકારોથી ભિન્ન, અરે ! પર્યાયમાત્રથી પણ ભિન્ન એવો પરમાત્મસ્વભાવ હું એમ બરાબર બેસે છે અને તેના કારણે હજી સમ્યગ્દર્શન ન થયું હોય તોપણ સમ્યક્ત્વ-સન્મુખતા આવે છે. મિથ્યાત્વ મંદ પડે છે, અનંતાનુબંધી કષાયનો રસ ઢીલો પડે છે. વિષાયોથી વિરક્તિ આવે છે અને કષાયો ઉપશમે છે. આવું થાય તો જ સમજવું કે ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંત હૃદયગત થયો છે.

સિદ્ધાંતના હૃદયગતપણામાં પરીક્ષાપૂર્વકનો દઢ નિર્ણય છે, નિર્ણય અનુસારનું ભાવભાસન છે, ભાવભાસન મુજબનું સંવેદન છે. સંવેદનપૂર્વકના હૃદયગતપણામાં જ્ઞાન ઉપરાંત શ્રદ્ધાનની પણ ભૂમિકા છે. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન અનુસારનું આચરણ પણ આવે જ છે. તેથી જે સિદ્ધાંત હૃદયગત થયો હોય તે અનુસારનું આચરણ પણ આવે છે. સિદ્ધાંત અનુસારનું આંશિક આચરણ પણ ન આવે તો તે સિદ્ધાંત હૃદયગત થયો છે તેમ કહી શકાય નહિ. તેથી જો સંસાર અને તેના દુઃખોનો અભાવ કરવો હોય તો ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સમ્યક્ સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવો જરૂરી છે.

વ્યાખ્યા

સમયસાર શાસ્ત્રમાં જાણીતા ત્રણ તત્ત્વોનાં સાદાત્વ જ્ઞાન અજાણ્યા પરમાત્મસ્વભાવ સ્વરૂપ સાધ્યની ક્ષિત્તિ કરાવવામાં આવી છે. તે એક વ્યાપ્તિ છે. ત્રણ તત્ત્વો દરેક પ્રગટ છે તેથી જાણીતા છે. અને તેમાં છૂપાયેલ પોતાનો અસ્ખલિત પરમાત્મસ્વભાવ અદૃષ્ટ કે અપ્રગટ છે તેથી અજાણ્યો છે. આ ત્રણ તત્ત્વો પોતાના ત્રિકાળ પરમાત્મસ્વભાવ સાથે અધિભાગી અચલ સહચાર છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં ત્રણ તત્ત્વો પૈકીનું કોઈપણ તત્ત્વ હોય ત્યાં ત્યાં તેના આધારભૂત પરમાત્મસ્વભાવ હોય જ છે. તેથી ત્રણ તત્ત્વો પોતાના પરમાત્મસ્વભાવ સાથે વ્યાપ્તિ છે. આ વ્યાપ્તિનાં આધારે જ સમયસાર શાસ્ત્રમાં ત્રણ તત્ત્વોનાં સાદાત્વ જ્ઞાન પરમાત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્યની ક્ષિત્તિ કરાવવામાં આવી છે. (પ્રકરણ-૫ : ‘હું પરમાત્મા છું’ સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનો ક્રમ : પાના નંબર ૧૦૬ માંથી)

ઉપસંહાર

જેમ જીવ બાર ગુણસ્થાન પસાર કર્યા પછી તેરમાં ગુણસ્થાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ મુમુક્ષુ પણ તત્ત્વનો કોઈ પણ સિદ્ધાંત તેના બાર સોપાન પસાર કરીને તેરમા સોપાને તેનું હૃદયગતપણું પ્રાપ્ત કરે છે. તત્ત્વના સિદ્ધાંતો હૃદયગત થવા માટેનો તેનો નિયત ક્રમ ૧. દર્શનોપયોગ ૨. અવગ્રહ ૩. ઈહા ૪. અવાય ૫. ધારણા ૬. સ્મૃતિ ૭. પ્રત્યભિજ્ઞાન ૮. વ્યાપિ ૯. અનુમાન ૧૦. પરીક્ષા ૧૧. ભાવભાસન ૧૨. સંવેદન પછી તેનું ૧૩. હૃદયગતપણું આવે છે. દુર્લભ મનુષ્યભવ પામીને

જે મનુષ્ય તત્ત્વના સિદ્ધાંતોને આ ક્રમાનુસાર નિશ્ચલભાવથી ગ્રહણ કરીને તેનું હૃદયગતપણું પામે છે. તેનો મનુષ્યજન્મ સફળ છે. આચાર્ય કાર્તિકેયના કથન અનુસાર —

(આયી)

તત્ત્વં કથ્યમાનં નિશ્ચલભાવેન ગૃહ્ણાતિ યઃ હિા
તત્ ઐવ ભાવયતિ સદા સઃ અપિ ચ તત્ત્વં વિજાનાતિ ॥

ભાવાર્થ : જે પુરુષ ગુરુજનો દ્વારા કહેવાયેલું 'હું પરમાત્મા છું' જેવા તત્ત્વના સિદ્ધાંતોને નિશ્ચલ ભાવથી તેના ક્રમાનુસાર ગ્રહણ કરે છે તે પુરુષ તે તત્ત્વના સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરી પોતાનું જીવન સફળ બનાવે છે.

(સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા : ગાથા ૨૮૦)

ટિપ્પણ

૧. અવાંતર સતા : અંદરનો પેટા ભાગ, વિશેષ મોજૂદગી. ૨. આદ્યગ્રહણ : શરુઆત કે પ્રાથમિક સમજણ.
૩. ઉપયોગ-ઉત્સુખતા : ઉપયોગની તત્પરતા કે તૈયારી. ૪. કાળાન્તર : કાળનાં ઘણાં લાંબા ગાળા પછી.
૫. ભાવન્તર : પલટાયેલો પછીનો ભવ. ૬. નિદિધ્યાસન : સતત ચિંતવન કરવું તે.
૭. નિરપવાદ : અપવાદ વિનાનો. ૮. વ્યવધાત : આડ, બાધા, વિધન
૯. અત્પજ્ઞ : અધૂરા કે ઓછા જ્ઞાનવાળો, છન્નસ્થ ૧૦. સર્વજ્ઞ : સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો, કેવળજ્ઞાની.
૧૧. અવટવ : મૂંઝવણવણ ૧૨. અંગ : જિનવાણી અનુસાર ગણધર દ્વારા રચાયેલ મૂળ રચના, જે બાર પ્રકારના અંગમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. ૧૩. ઋદ્ધિ : અમૂક પ્રકારની શક્તિ કે સિદ્ધિ. ૧૪. કિશનલાઈટ : પેટ્રોમેક્ષ

સંદર્ભ ગ્રંથો

પ્રાર્થાવિક :: ૧. યોગસાર: દોહરો - ૬૬; • ૨. સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા : ગાથા ૨૭૯; • ૩. જૈ.સિ.કોશ : ભાગ-૨ ન્યાય : પાનુ ૬૩૧, ૬૩૨; • ૪. તત્ત્વાર્થસૂત્ર : અધ્યાય ૧, સુત્ર-૬ અને તેની ટીકા; • ૫. પરીક્ષામુખ : ૧/૧; • ૬. ન્યાયદીપિકા : ૧/પ્રકરણ ૧/૩/૪/પ્રકરણ ૩/૫૩; પ્રકરણ ૪/૫૩; પ્રકરણ ૧૫/૬૪; પ્રકરણ ૧૭/૬ • ૭; જૈ.સિ.કોશ : ભાગ ૩ મતિજ્ઞાન ૩/૬, પાનુ ૨૫૪.

૧. દર્શનોપયોગ

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ : ૨/૯/૧૬૩/૭; • ૨. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક : ૨/૯/૧, ૩/૧૨૩, ૧૨૪; • ૩. નિયમસાર : ગાથા ૧૦, ૧૧, ૧૨; • ૪. પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ : ગાથા ૪૦; • ૫. દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪, ૫; • ૬. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૬૭૨, ૬૭૩; • ૭. જૈ.સિ.કોશ : ભાગ-૧ : ઉપયોગ ૧/૩, પાનુ ૪૨૯.

૨. અવગ્રહ

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ : ૧/૧૫/૧૧૧; • ૨. તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક : ૧/૧૫//૧/૬૦/૨; • ૩. ધવલ : ૧/૧, ૧૧૫/૩૫૪/૨; ૬/૧, ૯-૧, ૧૪/૧૬/૫, ૯/૪, ૧, ૪૫/૧૪૪/૫; • ૪. ક્ષયાપાહુડ : ૧/૧-૧૫/પ્રકરણ : ૩૦૨/૩૩૨/૩; • ૫. ગોમ્મટસાર : જીવકાંડ : ગાથા ૩૦૮; • ૬. જૈ.સિ.કોશ : ભાગ : ૧ અવગ્રહ પાનુ ૧૮૧.

૩. ઈહા

૧. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક : ૧/૧૫/૧૧/૬૧/૨; • ૨. ધવલ : ૬/૧, ૯-૧, ૧૪/૧૭/૩; ૯/૪, ૧, ૪૫/૧૪૬/૭; ૧૩/૫, ૫, ૨૩/૨૧૭, ૨૧૮/૩; • ૩. જૈ.સિ.કોશ, ભાગ : ૧, ઈહા પાનુ ૩૫૧.

૪. અવાય

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ : ૧, ૧૫/૧૧૧/૬; • ૨. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક : ૧/૧૫/૩/૬૦/૬ ૧/૧૫/૧૩/૬૧/૯; • ૩. ધવલ : ૧૩/૫.૫.૩૯/૨૪૩/

૩; ૬/૧, ૯-૧, ૧૪, ૧૭/૭; ૧/૧, ૧.૧.૧૧૫/૩૫૪/૩; ૯/૪,૧,૪, ૧૪૪/૭; • ૪. બંબુદ્રીપ્રજ્ઞાસિ : ૧૩/૫૯, ૬૩; • ૫. જે.સિ.કોશ ભાગ-૧ અવાય પાનુ ૨૦૨.

૫. ધારણા

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ : ૧/૧૫, ૧૧૭/૭; • ૨. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક : ૧/૧૫/૪/૬૦/૮; • ૩. ધવલ : ૬/૧, ૯-૧, ૧૪/૧૮/૭; ૯/૪,૧,૪૫/૧૪૪/૭; ૧૩/૫, ૫, ૩૩/૨૩૩/૧,૪,૫; • ૪. ગોમ્મટસાર : જીવકાંડ : ગાથા ૩૦૯; • ૫. ન્યાયદિપિકા : ૨/પ્રકરણ ૧૧/૩૨/૭; • ૬. જે.સિ.કોશ ભાગ-૨ ધારણા : પાનુ ૪૯૧.

૬. સ્મૃતિ

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ : ૧/૧૩/૧૦૬/૪; • ૨. ધવલ : ૧૩/૫,૫,૪૧/૨૪૪/૩ ૧૩/૫,૫,૬૩/૩૩૩/૪; • ૩. મહાપુરાણ : ૨૧/૨૨૯; • ૪. પરીક્ષામુખ : ૩/૩,૪; • ૫. ન્યાયદીપિકા : ૩/પ્રકરણ : ૮/૫૬/૩; • ૬. જે.સિ.કોશ ભાગ-૪ : સ્મૃતિ પાનુ : ૪૧૫.

૭. પ્રત્યભિજ્ઞાન

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ : ૫/૩૧/૩૦૨/૩; • ૨. સ્યાદ્રાદમંબરી : ૧૮/૨૪૫/૯, ૨૮/૩૨૧/૨૫; • ૩. ન્યાયસુત્ર : ગાથા ૩ની ટીકા; • ૪. પરીક્ષામુખ : ૨/૫; • ૫. ન્યાયદીપિકા : ૩/પ્રકરણ-૮/૫૬/૨; • ૬. જે.સિ.કોશ : ભાગ-૩ પ્રત્યભિજ્ઞાન પાનુ - ૧૨૪.

૮. વ્યાપ્તિ

૧. તત્ત્વાર્થશ્લોક વાર્તિક : ૩/૧/૧૩/૧૧૯/૨૬૮/૨૨; • ૨. પરીક્ષામુખ : ૩/૧૧ થી ૧૩, ૬/૧૦/૫૫૩; • ૩. ન્યાયદીપિકા : ૩/પ્રકરણ : ૧૫,૧૬ ૨૨/૧૩; • ૪. સ્યાદ્રાદમંબરી : ૨૮/૩૨૧/૨૭; • ૫. જે.સિ.કોશ. ભાગ-૨, તર્ક પાનુ ૩૬૫.

૯. અનુમાન

૧. ન્યાય વિનિશ્ચય : મૂળ : ૨, ૧/૧ અને તેની ટીકા; • ૨. પરીક્ષામુખ : ૩/૧૪, ૩/૫૨,૫૩; • ૩. સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા : ગાથા ૨૬૭; • ૪. ન્યાયદીપિકા : ૩/ પ્રકરણ : ૧૭, ૨૩; • ૫. ક્ષાયપાહુડ પુસ્તક ૨ : ૨/૧-૧૫/૩૦૯/૩૪૧/૩; • ૬. સ્યાદ્રાદમંબરી ૨૮/૩૨૨/૧; • ૭. ધવલ ૧૩/૫,૫,૨૩/૨૧૭/૧૧, ૧૩/૫,૫,૩૫/૨૩૮; • ૮. ક્ષાયપાહુડ ૧/૧-૧૫/૩૦૮/૩૪૦-૩૪૧/૫; • ૯. જે.સિ.કોશ ભાગ-૧ અનુમાન પાનુ ૯૬ થી ૯૮; ભાગ-૧ ઈલા પાનુ ૩૫૨; ભાગ-૩ મતિજ્ઞાન પાનુ ૨૫૪,૨૫૫; ભાગ-૪ શ્રુતજ્ઞાન ૧/૨ પાનુ ૫૯.

૧૦. પરીક્ષા

૧. ધવલ ૮/૩,૧/૨/૩; • ૨. ન્યાયદર્શન ટીકા ૧/ પ્રકરણ : ૬/૮; • ૩. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અધ્યાય : ૭ પાનુ : ૨૨૧; • ૪. ન્યાયસૂત્ર ટીકા ૧/૧/૨/૮/૮; ૧/ પ્રકરણ : ૬/૮. ૫ જે.સિ.કોશ : ભાગ ૩; પરીક્ષા : પાનુ ૩૮, ૩૯; ભાગ ૪; સંલેખના : પાનુ ૩૯૦.

૧૧. ભાવભાસન :: ૧. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક : અધ્યાય ૭, પાનુ ૨૨૮, ૨૬૩.

૧૨. સંવેદન :: ૧. સમયસાર : ગાથા ૫, ૪૪ અને તેની ટીકા; • ૨. પ્રવચનસાર : ગાથા ૮૦ની ૧૧૪સેનાચાર્યકૃત ટીકા; ૩. બહેનશ્રીની તત્ત્વચર્ચા.

૧૩. હૃદયગતપણું :: ૧. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક : અધ્યાય ૭, પાનુ ૨૨૪, અધ્યાય ૯, પાનુ ૩૨૯;

ઉપસંહાર :: ૧. સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા : ગાથા ૨૮૦.

ભાવભાસન માટે શું કરવું ?

પરીક્ષાપૂર્વકના દૃઢ નિર્ણયના ફળમાં જ બરાબર ભાવ ભાસે છે. જો ભાવભાસન બરાબર ન થતું હોય તો સિદ્ધાંતની પરીક્ષા કરવામાં જ પોતાની કોઈ ક્યાશ, અધૂરાશ, ખામી કે બીજો કોઈ દોષ હોય શકે. તેથી પરીક્ષા કરવામાં થતા પોતાના દોષોને સુધારીને જ્યાં સુધી ભાવભાસન ન થાય ત્યાં સુધી પરીક્ષાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ રાખવી.

સિદ્ધાંતના ભાવ અનુસારનું શ્રદ્ધાન થઈ તેનો સ્વીકાર આવે ત્યારે બરાબર ભાવભાસન થયું છે તેમ કહેવાય પણ સિદ્ધાંતનાં ભાવ અનુસારનું કોઈ શ્રદ્ધાન ન થાય કે તેનો કોઈ સ્વીકાર ન આવે તો ભાવભાસન થયું નથી તેમ કહેવાય. ઘણું આવડતું હોય, ઘણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ હોય પણ ભાવભાસન ન હોય તો તેનું ફળ નથી અને ભલે પ્રયોજનભૂત થોડુંક જ જાણતો હોય પણ ભાવભાસન છે તો તેનું ફળ છે.

(પ્રકરણ-૫ : ‘હું પરમાત્મા છું’ સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનો ક્રમ : પાના નંબર ૧૨૪માંથી)

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી બાબુનાં ચોરસમાં દર્શાવો.

૧. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને આત્મસાત્ કરવા માટે છ તબક્કાઓના બધા મળી કુલ કેટલાં ક્રમિક પગથિયા હોય છે? ૧.
- A. ૧૩ B. ૧૨
C. ૧૧ D. ૧૪
૨. તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈપણ સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવા માટે સૌ પ્રથમ પાયાનું પગથિયું કયું છે? ૨.
- A. દર્શનોપયોગ B. જ્ઞાનોપયોગ
C. પદ્ધતિ D. ભાવભાસન
૩. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો હૃદયગત થવામાં મુખ્ય ભૂમિકા શેની છે? ૩.
- A. શ્રદ્ધાનગુણની C. શ્રુતજ્ઞાનની
B. મતિજ્ઞાનની D. દર્શનોપયોગની
૪. 'હું પરમાત્મા છું' સિદ્ધાંતને હૃદયગત કરવાના ક્રમમાં સામાન્ય મુમુક્ષુ સમાજ કયાં સુધી અવશ્ય પહોંચેલો હોય છે? ૪.
- A. ધારણા B. અવાય
C. ઈચ્છા D. અવગ્રહ
૫. કોઈપણ જૈન સિદ્ધાંતને સમજવા માટે કોની ચર્ચા ઓળખાણની જરૂર હોય છે? ૫.
- A. છ દ્રવ્યો અને નવત્ત્વોની
B. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની
C. પ્રમાણ અને નયજ્ઞાનની
D. વસ્તુના અનેકાંતસ્વરૂપની
૬. પોતાને પોતાના પરમાત્મા સંબંધી કાળાંતરમાં પણ સંશય કે વિસ્મરણ ન થાય તે જ્ઞાનને શું કહે છે? ૬.
- A. પ્રત્યભિજ્ઞાન B. સ્મૃતિ
C. અવાય D. ધારણા
૭. જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન એ કયા જ્ઞાનનો પ્રકાર છે? ૭.
- A. અવધિજ્ઞાન B. શ્રુતજ્ઞાન
C. મતિજ્ઞાન D. દર્શનોપયોગ
૮. અતિશય જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન કોને કહે છે? ૮.
- A. પોતા સિવાય અન્ય સાથે પણ સંબંધિત હોય તેને
B. પારમાર્થિક બાબત સાથે સંબંધિત હોય તેને

- C. તીર્થંકર ભગવાનના મંડલમાં હોય તેને
D. પૂજ્ય બ્રહ્મશ્રી જેવા જ્ઞાની ધર્માત્માના જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનને
૯. સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞાનની જોગવાઈ કયા દર્શનમાં જોવા મળે છે? ૯.
- A. દ્વેક દર્શનમાં B. વેદાંત દર્શનમાં
C. બૌદ્ધ દર્શનમાં D. જૈન દર્શનમાં
૧૦. સમયસાર શાસ્ત્રમાં જાણીતા નવતત્ત્વોના સાધન દ્વારા અજાણ્યા પરમાત્મા-સ્વભાવસ્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કસવવામાં આવી છે. તે શાના આધારે છે? ૧૦.
- A. વ્યાપ્તિ B. અનુમાન
C. ધારણા D. સ્વ-સંવેદ્ય
૧૧. 'હું પરમાત્મા છું' સિદ્ધાંત કયા અનુમાનનો વિષય છે? ૧૧.
- A. પસંદ અનુમાનનો વિષય છે.
B. સ્વાર્થ અનુમાનનો વિષય છે.
C. કોઈપણ અનુમાનનો વિષય છે.
D. કોઈપણ અનુમાનનો વિષય નથી.
૧૨. 'હું પરમાત્મા છું' સિદ્ધાંતનું અનુમાન કસવવા માટે સીમંધર ભગવાન જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી. તેઓ એક આદર્શ છે. તેનું સૌથી વધુ સશક્ત કારણ શું છે? ૧૨.
- A. સીમંધર ભગવાન પ્રગટ પરમાત્મદેશાપણે વર્તમાનમાં વિહરમાન છે.
B. સીમંધર ભગવાનની દિવ્યધ્વનિમાં આ સિદ્ધાંત સાંભળી કુંદકુંદચાર્યદેવે તેનું અનુમાન કસવ્યું છે.
C. વર્તમાન વિહરમાન તીર્થંકરેમાં સીમંધર ભગવાન આપણા ભસ્ત્રક્ષેત્રની નિકટતમ છે.
D. પૂજ્યશ્રી કનજીસ્વામી પ્રેરિત પ્રત્યેક જિનમંદિરમાં સીમંધર ભગવાનનું સ્થાન છે.
૧૩. પસંદ અનુમાનનું કયું અવયવ તાર્કિક દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે? ૧૩.
- A. હેતુ B. ઉદ્દેશ્ય
C. ઉપનય D. નિગમન

૧૪. ‘હું પરમાત્મા છું’ એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ૧૪.
- થતો ઉપનય શો થાય ?
- A. તેથી ‘હું પરમાત્મા છું’ તે સિદ્ધ થાય છે.
B. સીમંધર ભગવાન પરમાત્મા છે અને હું પણ તેમની જાતનો હોવાથી હું પરમાત્મા છું
C. સીમંધર ભગવાન જેવી પરમાત્મસ્વભાવની માત્રમાં જન્મી છે.
D. કારણ કે, હું સીમંધર ભગવાનની જાતનો છું
૧૫. અનુમાન ક્રિયાનું પસ્મદ્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાર તેનો ૧૫.
- કયો અવયવ છે ?
- A. પ્રતિસા B. હેતુ
C. ઉપનય D. નિગમન
૧૬. સિદ્ધાંતની પરીક્ષા વિના માત્ર ગુરુના વચન ૧૬.
- અનુસાર તેને સ્વીકારી લેવાથી શું બની શકાતું નથી ?
- A. આશાનુસારી B. આગમાનુસારી
C. માર્ગાનુસારી D. પ્રમાણાનુસારી

૧૭. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ ૧૭.
- કઈ છે ?
- A. કસોટી B. મીમાંસા
C. પ્રમાણ D. વિગય
૧૮. આગમ કોને કહી ન શકાય ? ૧૮.
- A. આગત મૂળ સિદ્ધાંતોને
B. જૈન દર્શનના કહેવાતા સર્વ શાસ્ત્રોને
C. અલ્પજ્ઞ જીવોને અગમ્યનું જ્ઞાન કરાવનારને
D. આત્માનું ચોતરફથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવનારને
૧૯. ‘હું પરમાત્મા છું’નું સંવેદન કોને કહેવાય ? ૧૯.
- A. ‘હું પરમાત્મા છું’ એવી લાગણી કે અનુભવ થાય તેને
B. ‘હું પરમાત્મા છું’ એવી માન્યતા થાય તેને
C. ‘હું પરમાત્મા છું’ એવો ભાવ ભાસે તેને
D. ‘હું પરમાત્મા છું’ એવી યોતાની પર્યાયનું વેદન થાય તેને
૨૦. સંવેદનનું કૃપ શું આવે છે ? ૨૦.
- A. આત્મજ્ઞાનપણું B. આત્મસાત્પણું
C. આત્મબોધપણું D. આત્મસુખપણું

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંક જવાબ એક-બે વાક્યોમાં આપો

૧. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો હૃદયગત થવા માટેનો ક્રમ જણાવો ?
૨. મતિજ્ઞાનમાં કોનો સમાવેશ છે ?
૩. શ્રુતજ્ઞાનમાં કોનો સમાવેશ છે ?
૪. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો હૃદયગત થવામાં શ્રદ્ધાનની ભૂમિકા કયાંથી શરૂ થાય છે ?
૫. દર્શનોપયોગ કોને કહે છે ?
૬. અવગ્રહ કોને કહે છે ?
૭. ઈદ્ધા કોને કહે છે ?
૮. અવાચ કોને કહે છે ?
૯. ધારણા કોને કહે છે ?
૧૦. સ્મૃતિ કોને કહે છે ?
૧૧. જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કોને કહે છે ?
૧૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન કોને કહે છે ?
૧૩. વ્યાપ્તિ કોને કહે છે ?
૧૪. વ્યાપ્તિના બે પ્રકારના નામ આપો ?
૧૫. વ્યાપ્તિનું સમર્થન કરવાની વિધિનો ક્રમ જણાવો ?
૧૬. અનુમાન કોને કહે છે ?
૧૭. અનુમાનના બે પ્રકારના નામ આપો ?

૧૮. સ્વાર્થ અનુમાન કોને કહે છે ?
૧૯. પરસ્થ અનુમાન કોને કહે છે ?
૨૦. પરસ્થ અનુમાનના પાંચ અવયવના નામ આપો ?
૨૧. પરસ્થ અનુમાનનો અવયવ એવી પ્રતિસા કોને કહે છે ?
૨૨. હેતુ કોને કહે છે ?
૨૩. હેતુના બે પ્રકારના નામ આપો ?
૨૪. દ્વષ્ટાંત એટલે શું ?
૨૫. ઉદાહરણ કોને કહે છે ?
૨૬. ઉપનય કોને કહે છે ?
૨૭. નિગમન કોને કહે છે ?
૨૮. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે નિગમનનું સ્થાન કેવું છે ?
૨૯. પરીક્ષા કોને કહે છે ?
૩૦. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિનાં પગથિયા જણાવો ?
૩૧. આગમ કોને કહે છે ?
૩૨. આગમ પ્રમાણ કોને કહે છે ?
૩૩. શા માટે આગમને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ?
૩૪. પરમગુરુ કોને કહે છે ?
૩૫. અપરમગુરુ કોને કહે છે ?

૩૬. પરપરગુરુ કોને કહે છે ?
 ૩૭. પરપરગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ કોને કહે છે ?
 ૩૮. ભાવભાસન કોને કહે છે ?
 ૩૯. સંવેદન કોને કહે છે ?
 ૪૦. હૃદયગતપણું કોને કહે છે ?
- નીચેના પ્રશ્નોનો વિસ્તૃત જવાબ આપો**
૧. તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં ઉત્તરોત્તર વિસ્તરણ સમજાવો.
 ૨. દર્શનોપયોગની સમજૂતી આપો.
 ૩. અવગ્રહની સમજૂતી આપો.
 ૪. ઈદાની સમજૂતી આપો.
 ૫. અવાચની સમજૂતી આપો.
 ૬. ધારણાની સમજૂતી આપો.
 ૭. સ્મૃતિની સમજૂતી આપો.
 ૮. પ્રત્યભિજ્ઞાનની સમજૂતી આપો.
 ૯. શા માટે વસ્તુના અનેકાંતસ્વરૂપને ન સ્વીકારનાર માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનની સંભાવના નથી ?
 ૧૦. વ્યાપ્તિને બીજા કયા નામોથી ઓળખવામાં આવે છે ? શા માટે ?
 ૧૧. વ્યાપ્તિની સામાન્ય સમજૂતી આપો.
 ૧૨. સમવ્યાપ્તિ અને વિષમવ્યાપ્તિની સમજૂતી આપો.
 ૧૩. પામરદશાના સાધન વડે પરમાત્મસ્વભાવના સાધ્યની સિદ્ધિ માટે વ્યાપ્તિનું સમર્થન કરવાના પ્રકારો સમજાવો.
 ૧૪. અનુમાનની સામાન્ય સમજૂતી આપો.
 ૧૫. સ્વાર્થ અનુમાનના પ્રકાર અને તેની સમજૂતી આપો.
 ૧૬. 'હું પરમાત્મા છું' કારણ કે 'હું સીમંઘસ્વભગવાનની જાતનો છું' આ વિધાનનું પરાર્થ અનુમાનના પાંચેય અવયવોમાં વર્ગીકરણ કરી આપો.
 ૧૭. હેત્વાભાસ એટલે શું ? તેના પ્રકાર આપી દરેકની સમજૂતી આપો.
 ૧૮. 'સીમંઘસ્વભગવાન પરમાત્મા છે' અને હું પણ તેમની જાતનો હોવાથી 'હું પણ પરમાત્મા છું' -આ ઉદાહરણની સમજૂતી આપો.

૧૯. ઉપનયની સમજૂતી આપો.
૨૦. 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને થતો ઉપનય સમજાવો.
૨૧. નિગમનની સમજૂતી આપો.
૨૨. પરીક્ષાના સમાનાર્થી નામો આપી તે દરેકની સમજૂતી આપો.
૨૩. પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા શા માટે અને કઈ રીતે કરવી ?
૨૪. પરીક્ષા વિના આજ્ઞાસાધી થઈને સિદ્ધાંતોને સ્વીકારીએ તો શો વાંધો આવે ?
૨૫. સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરતાં ન આવડે તો શું કરવું ?
૨૬. સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવામાં કયા રહીએ તો શું કરવું ?
૨૭. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરવામાં સફળ થયા છીએ તે કેમ ખબર પડે ?
૨૮. આગમ પ્રમાણની સમજૂતી આપો.
૨૯. પરપરગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણની સમજૂતી આપો.
૩૦. 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંત કઈ રીતે પરપર ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણથી પ્રભાણભૂત છે ?
૩૧. ભાવભાસનની સમજૂતી આપો.
૩૨. સિદ્ધાંતની પરીક્ષા વિના તેનું ભાવભાસન કેમ થતું નથી ?
૩૩. સિદ્ધાંતનો ભાવ બરાબર ભાસે તે માટે શું કરવું ?
૩૪. સંવેદન વિષેની સમજૂતી આપો.
૩૫. સંવેદનના મહત્વ વિષે પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન શું કહે છે ?
૩૬. 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંત હૃદયગત થતા શું પ્રતિભાસે છે ?
૩૭. 'હું પરમાત્મા છું' એ સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનું કળ શું છે ?
૩૮. કયા પુસ્તક પોતાના જીવનને સફળ બનાવે છે ?

નીચેનાનો તફાવત આપો.

૧. વ્યાપ્તિ અને અનુમાન
૨. પરીક્ષાપૂર્વકનો નિર્ણય અને ભાવભાસન
૩. નિર્વિકલ્પ સંવેદન અને સવિકલ્પ સંવેદન

અનુમાનક્રિયા માટે અનિવાર્ય બે શરતો છે.

૧. પદ્મમાં હેતુની હાજરી હોવી જરૂરી છે. અને ૨. હેતુની સાથે સાથે વ્યાપ્તિ જરૂરી છે.
- ઉપરની બંને શરતોનું પાલન થતું હોય તો તેના આધારે 'પદ્મમાં સાધ્યની હાજરી છે. એવું જ જ્ઞાન થાય તે અનુમાનક્રિયા દ્વારા મેળવવાયેલું જ્ઞાન કહેવાય છે. પદ્મમાં હેતુની હાજરી છે એવું સમજી શકાય તો અને તો જ અનુમાનક્રિયાનો આરંભ થઈ શકે છે. હેતુ દ્વારા ગુરુ શિષ્યને એમ જણાવે છે કે પદ્મમાં સાધ્યની હાજરી સાબિત કરવા માટે પદ્મમાં હેતુની હાજરી અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ જરૂરી છે. આ પ્રમાણે ખરેખર છે એવું આપણે સમજી શકીએ તો જ આપણે અનુમાનક્રિયામાં આગળ વધી શકીએ છીએ. (પ્રકરણ-૫ : 'હું પરમાત્મા છું' સિદ્ધાંત હૃદયગત થવાનો ક્રમ પાના નંબર ૧૧૦માંથી)

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.